

KU LEUVEN

FACULTEIT PSYCHOLOGIE EN  
PEDAGOGISCHE WETENSCHAPPEN

Onderzoekseenheid Educatie, Cultuur en Samenleving

**IK BEN HIER!**

Een pedagogiek van *rightful presence*

Masterproef aangeboden tot het  
verkrijgen van de graad van Master of  
Science in de pedagogische  
wetenschappen

Door

**Lowiese Broes**

**Marthe Jans**

promotor: prof. Dr. Joke Vandenabeele

2018



KU LEUVEN

FACULTEIT PSYCHOLOGIE EN  
PEDAGOGISCHE WETENSCHAPPEN

Onderzoekseenheid Educatie, Cultuur en Samenleving

**IK BEN HIER!**

Een pedagogiek van *rightful presence*

Masterproef aangeboden tot het  
verkrijgen van de graad van Master of  
Science in de pedagogische  
wetenschappen

Door

**Lowiese Broes**

**Marthe Jans**

promotor: prof. Dr. Joke Vandenabeele

2018



't Is niet niets wat wij op ons bord kregen  
Dan kom je van alles wel tegen  
Je bijt niet in 't zand  
Maar tjoolt door heel 't land  
Ontmoeting onthult nieuwe wegen



# Samenvatting masterproef

Migratie is vandaag de dag een brandend actueel thema. Discussies over migratie worden gedomineerd door een discours van crisis. Bijna dagelijks treffen we via de media berichtgevingen aan over de zogenaamde ‘vluchtelingen crisis’. Als reactie op deze crisissen zien we een continuüm met aan de ene kant reacties van waaruit nieuwe (nood)beleidsmaatregelen en nieuwe middelen ter controle ontstaan. Veel van deze maatregelen bemoeilijken de toegang tot asiel. Aan de andere kant van het continuüm zien we reacties die zich vragen stellen bij een verharding van het migratiebeleid en die een crisis aangrijpen om nieuwe (migratie)wegen te bewandelen. Crisissen scheppen mogelijkheden. *Rightful presence* is een begrip dat vanuit zo’n reactie nieuwe wegen inslaat.

Het perspectief van *rightful presence* schuift een alternatieve kijk op burgerschap naar voren. Aanwezigheid op een bepaalde plaats is een voldoende voorwaarde om burger te zijn. Het reikt een alternatief aan voor een legale invulling van burgerschap. Ruimtelijkheid en burgerschap zijn twee begrippen die centraal staan in het kader van *rightful presence*. Wanneer we een vertaalslag maken naar een pedagogiek zijn deze twee concepten onmisbaar. Het zijn de eerste twee dimensies van een pedagogiek van *rightful presence*. De specifieke invulling die een ruimte krijgt, brengt enkele werkzaamheden van de ruimtelijkheid met zich mee. Een pedagogiek van *rightful presence* laat zich ook steeds in met politieke thema’s en burgerschap. Daarom is het steeds een pedagogiek die gericht is op de wereld. Een derde dimensie van een pedagogiek van *rightful presence* is hoop. Hoop is gericht op de toekomst en maakt verandering mogelijk. Een vierde dimensie van een pedagogiek van *rightful presence* is potentialiteit. Het is een pedagogiek die veranderingen teweeg ‘kan’ brengen. Hoe deze veranderingen eruitzien, ligt niet op voorhand vast. Om met dit kader naar de praktijk te trekken, is een specifieke onderzoeksmethode vereist. Het is een methode die niet gericht is op het produceren van (veralgemeenbare) kennis. Wel willen we het diverse landschap van burgerschap in beeld brengen.

Met dit denkkader van *rightful presence* kunnen we naar pedagogische praktijken gaan kijken. Zo worden de verschillende dimensies verder aangescherpt en genuanceerd. Bovendien biedt het een alternatieve kijk op deze pedagogische praktijken die doorgaans vanuit andere kaders, zoals ‘gastvrijheid’ dat steeds een hiërarchie in zich draagt, bekeken worden. *Rightful presence* biedt dus een interessant kader om op een alternatieve manier naar de praktijk te kijken en zo de realiteit van burgerschap te differentiëren.





## Woord van dank

Het schrijven van een masterproef is een werk van lange adem. Met de nodige obstakels onderweg presenteren we jullie de onze met trots. We krijgen hier de mogelijkheid om heel wat mensen te bedanken en nemen er dan ook graag even de tijd voor. Als eerste willen we graag onze promotor bedanken, prof. Dr. Joke Vandenabeele: bedankt voor de vele suggesties, voor de uitvoerige, snelle en kritische feedback. Bedankt voor uw toewijding om ons hier zo goed mogelijk in te begeleiden.

Daarnaast willen we de twee praktijken bedanken die we mochten bestuderen in het kader van onze masterproef. Bedankt Globe Aroma om ons met open armen en open deur te ontvangen. Bedankt Brecht Theunis om ons steeds te woord te staan. Bedankt aan de vele artiesten, die Globe Aroma leven inblazen, voor het delen van jullie ervaringen bij Globe Aroma. Bedankt Mangoboom in Bloei voor jullie hartelijkheid, de gebakjes en enkele onvergetelijke momenten. Bedankt Mme Mayele om onze vele (stuntelige) vragen in het Frans, met zoveel passie voor wat jullie doen bij de Mangoboom, te beantwoorden.

Tot slot konden we rekenen op een hele achterban, al deze mensen kunnen zeker niet ontbreken in ons dankwoord. Bedankt aan onze ouders. Niet enkel voor de steun die jullie boden bij het schrijven van deze masterproef, maar ook om ons de kans te geven deze studies aan te vatten. Studies waarvan deze masterproef het sluitstuk vormt. Bedankt Bommamie om te helpen vertalen en zo onze Franse communicatie naar een niveau hoger te tillen. Bedankt aan onze vrienden die regelmatig vroegen hoe het met ons (en onze masterproef) ging en ons met de nodige humor, onze masterproef deden relativeren. Bedankt Lins, voor het zijn van een klankbord en je oprechte nieuwsgierigheid voor waar we mee bezig waren. Bedankt aan de vele ogen die kritische vragen stelden en de (hopelijk) laatste spel- en typfouten uit ons werk haalden.

Bedankt!



## Toelichting aanpak en eigen inbreng

Deze masterproef is tot stand gekomen door de versmelting van twee individuele masterproeven. Enerzijds was er de masterproef van Lowiese, die startte bij het bedenken en indienen van een vrij gekozen onderwerp. In samenspraak met prof. Dr. Vandenabeele en Lowiese werd gekozen om aan de slag te gaan met het begrip *rightful presence*. Anderzijds was er de masterproef van Marthe. Deze startte vanuit een onderwerp van de lijst met masterproefonderwerpen. Beiden werden we begeleid door prof. Dr. Vandenabeele. Het was zij die opmerkte dat we met gelijkaardige thema's bezig waren. Bij de aanvang van het opleidingsonderdeel 'Masterproef deel twee', besloten we onze masterproeven te laten versmelten tot een duo-masterproef. Door onze krachten te bundelen konden we voor een sterker en uitgebreider werk gaan en elkaar naar een hoger niveau tillen. Een opmerkelijke lezer zal wellicht zien dat deze masterproef meer bladzijden bevat dan hetgeen wordt verwacht van dergelijk eindwerk. Onze gebundelde krachten zorgden immers voor meer verwerkte literatuur, meer bevindingen... Daarnaast kozen we voor een onderzoeksmethode die uitgebreide en gedetailleerde dataverzameling en analyse vereist.

We startten deze masterproef met een verkenning in de literatuur. We kregen heel wat literatuur aangereikt door onze promotor en gingen ook zelf actief op zoek naar nieuwe teksten. Na een eerste verdieping in de literatuur, trokken we naar de praktijk. Het vinden van praktijken was een ook gedeelde verdienste. Zo raadde prof. Vandenabeele een eerste interessante organisatie aan en kwamen wij met een tweede praktijk voor de dag. Bij de zoektocht naar een gepaste onderzoeksbenadering konden we rekenen op veel begeleiding door onze promotor. Tijdens de maanden oktober en november van 2017 bezochten we de praktijken. Het was steeds een heen-en-weer beweging van empirisch onderzoek en een herhaaldelijke verdieping in de literatuur. De laatste stap van deze masterproef was het analyseren van onze data en formuleren van de conclusie. Gedurende het hele proces konden we steeds rekenen op kritische feedback van onze promotor. Zo ondernamen we een poging om een pedagogiek van *rightful presence* te formuleren.



# Inhoudsopgave

Samenvatting masterproef .....	VII
Woord van dank.....	IX
Toelichting aanpak en eigen inbreng .....	XI
Inhoudsopgave.....	XIII
Lijst van tabellen .....	XV
Lijst van Figuren .....	XV
<b>1 Probleemstelling.....</b>	<b>17</b>
1.1 <i>De pedagogische queeste: ruimte voor emergentie</i> .....	19
1.2 <i>Maximiliaanpark</i> .....	20
1.3 <i>Rightful presence: een nexus van ruimte, burgerschap en conflict</i> .....	21
1.4 <i>Onderzoeksvraag</i> .....	23
<b>2 Theoretisch kader .....</b>	<b>25</b>
2.1 <i>Rightful presence</i> .....	25
2.1.1 <i>Rightful presence</i> in een notendop .....	25
2.1.2 <i>Recht op rechten</i> .....	27
2.1.3 <i>Geef me de ruimte, geef me de stad</i> .....	29
2.1.3.1 <i>Ruimte is ...</i> .....	29
2.1.3.2 <i>De Stad</i> .....	30
2.1.4 <i>Rechtmatige aanwezigheid als een aanspraak tot burgerschap in een post-politiek             tijdperk</i> .....	34
2.2 <i>Dimensies van een pedagogiek van rightful presence</i> .....	36
2.2.1 <i>Een pedagogiek van potentialiteit</i> .....	37
2.2.2 <i>Pedagogiek gestoeld op hoop</i> .....	39
2.3 <i>Een arme pedagogiek van rightful presence</i> .....	40
<b>3 Methodologie .....</b>	<b>43</b>
3.1 <i>Literatuurstudie</i> .....	43
3.1.1 <i>Inspiratiebronnen</i> .....	43
3.1.2 <i>Stap naar de praktijk</i> .....	45
3.2 <i>Empirisch onderzoek</i> .....	46
3.2.1 <i>Case studies</i> .....	46

3.2.1.1	Korte introductie van de praktijken.....	46
3.2.1.2	Contact met praktijken.....	47
3.2.2	Onderzoeksvisie.....	48
3.2.2.1	Een ontologisch uitgangspunt.....	48
3.2.3	Weak theory and thick description.....	51
3.2.3.1	Socio-materieel perspectief.....	52
3.2.4	Dataverzameling.....	54
3.2.4.1	Observaties.....	55
3.2.4.2	Interviews.....	56
3.2.5	Analyse van data.....	57
<b>4</b>	<b>Analyse: een pedagogiek van <i>rightful presence</i> in de praktijk.....</b>	<b>59</b>
4.1	<i>Praktijken</i> .....	59
4.1.1	Globe Aroma.....	59
4.1.2	Mangoboom in Bloei.....	62
4.2	<i>Pedagogiek waar ruimtelijkheid een specifieke rol speelt</i> .....	65
4.3	<i>Ervaring van potentialiteit</i> .....	70
4.4	<i>Pedagogiek gestoeld op hoop</i> .....	73
4.5	<i>Pedagogiek gericht op de wereld</i> .....	75
4.6	<i>Een pedagogiek van <i>rightful presence</i></i> .....	77
<b>5</b>	<b>Conclusie en reflectie.....</b>	<b>80</b>
<b>6</b>	<b>Referentielijst.....</b>	<b>86</b>
<b>7</b>	<b>Bijlagen.....</b>	<b>92</b>
7.1	<i>Interviewleidraad</i> .....	92
7.1.1	Bijlage A: Verkennend interviewleidraad organisaties.....	92
7.1.2	Bijlage B: interviewleidraad deelnemers.....	94
7.2	<i>Observaties</i> .....	96
7.2.1	Bijlage C: Observaties Globe Aroma.....	96
7.2.2	Bijlage D: Observaties Mangoboom in Bloei.....	99

## Lijst van tabellen

Tabel 1	<i>Overzicht van dataverzameling</i>	48
---------	--------------------------------------	----

## Lijst van figuren

<i>Figuur 1.</i>	Plattegrond Globe Aroma	61
<i>Figuur 2.</i>	Plattegrond Mangoboom in Bloei	63





# 1 Probleemstelling

Geen dag gaat voorbij zonder dat men via kranten, sociale media en televisie te maken krijgt met berichtgeving over de zogenaamde 'vluchtelingencrisis'. 'De vluchtelingencrisis', 'de migratiestroom', 'de asielcrisis', de 'crisis' van de grenzen van 'Europa'... De laatste jaren viert politieke en algemene discussies over migratie, gedomineerd door een discours van 'crisis', hoogtij. Allemaal termen die erop wijzen dat de situatie waar we ons vandaag in bevinden veel vragen oproept. 'Crisis' is afgelopen maanden, jaren... in publieke discussies verbazingwekkend veel vermenigvuldigd, vooral in Europese context (De Genova & Tazzioli, 2015). Tegelijkertijd is het vandaag een alledaags, bijna banaal, woord geworden. Het is dagelijkse kost geworden voor onze media en een focus van veel academische analyses.

Het woord 'crisis' wordt echter op veel verschillende manieren ingevuld. In zijn algemeenheid gaat het over een onbetwiste veelvoud en realiteit van meerdere 'crisissen' die naast elkaar bestaan. Momenteel zien we een frequent gebruik van het woord 'vluchtelingencrisis', afwisselend benoemd met 'migratiecrisis'. Depraetere en Oosterlynck (2017) gebruiken de term 'asielcrisis' om te verwijzen naar het algemeen tekortschieten van overheidsinstanties om de toegenomen instroom van vluchtelingen het hoofd te bieden. De term 'asielcrisis' verwijst ook vaak naar een 'crisis' van Europese grenzen, dit wil zeggen, een 'crisis' van 'grenscontrole'. Dit verwijst naar een 'crisis' van de handhaving en (politie)toezicht en een 'crisis' van het tegenhouden, beschermen, reguleren... van vluchtelingen en bijgevolg een 'crisis van de Schengen zone'. Anderen spreken over een 'Europese crisis', waarbij de identiteit van Europa op het spel staat. Een andere term die vaak in de mond genomen wordt is de 'humanitaire crisis', die dan weer nadruk legt op het menselijke aspect (De Genova & Tazzioli, 2015). Dit discours van crisis is tegelijkertijd een discursieve praktijk en een sociale praktijk. Het gaat niet enkel om het discours, maar ook om de productie en interpretatie binnen een grotere maatschappelijke context en de onderlinge samenhang hiertussen. Het is een discours dat zowel wordt gevormd door maatschappelijke ontwikkelingen alsook zelf die maatschappelijke ontwikkelingen mee vorm geeft (Fairclough, 2003). Maestri en Hughes (2017) linken het discours van crisis aan de stijgende populariteit van uiterst rechts nationalisme die samen resulteren in een toename van de stigmatisatie van migratie en, hiermee verbonden, een meer strikte omschrijving van de formele burgerschapsvoorwaarden.

Deze opsomming is slechts een greep uit het meervoudig verwijzen naar crisissen die allemaal vallen onder de noemer 'vluchtelingen crisis'. Hier gaan we kort op in omdat net de reacties die ontstaan op deze veelvoudige crisissen voor ons interessant zijn. We merken een continuüm op met twee uitersten. Aan de ene kant zien we reacties op deze meervoudige 'crisis' met betrekking tot de ('onbevoegde') migratie van mensen, specifiek over en binnen Europese grenzen. Deze reacties halen hun rechtvaardiging uit bovenstaande crisissen en zetten zo nieuwe (nood-)beleidsmaatregelen en nieuwe middelen ter controle op (De Genova & Tazzioli, 2015). Het ontruimen van het vluchtelingenkamp in Calais en het ontstaan van nieuwe grensmuren in Europa zijn beide voorbeelden van het huidig migratiebeleid. Een beleid dat de laatste jaren een focus legt op het uitbreiden van territoriale uitsluiting, politieke distantïering en opschorting van (morele) verantwoordelijkheid. Veel van deze maatregelen zijn pogingen om toegang tot asiel te bemoeilijken of te belemmeren. Een voorbeeld van juli 2017, dat veel media-aandacht kreeg, is het weigeren van het humanitaire visum van een Syrisch gezin uit Aleppo door staatssecretaris voor asiel en migratie Theo Francken. Door deze maatregelen worden vluchtelingen gedwongen via zeer gevaarlijke paden hun weg te vinden naar andere oorden. Er wordt een ontradingsbeleid opgezet dat als gevolg heeft dat de mensenrechten van asielzoekers systematisch verzwakt worden.

Aan de andere kant van het spectrum zien we dat er grondige vragen worden gesteld over de wenselijkheid en effectiviteit van een dergelijke verharding van het migratiebeleid. Tegen deze achtergrond wordt de vraag steeds dringender hoe Europa, België, Vlaanderen... om moet gaan met 'de vluchtelingen kwestie'. Gevestigde mechanismen voor het opvangen en beschermen van migranten en vluchtelingen worden hierbij in vraag gesteld. Squire (2009) wijst ons erop dat dit niet per se een regressieve trant impliceert. Darling (2013) wijst erop dat deze 'crisissen' een kans voor een 'progressieve' uitbreiding van de rechten van migranten en vluchtelingen kan betekenen. Crisis schept mogelijkheden en daarmee hoop. We kunnen het als concrete aanleiding aangrijpen om nieuwe (migratie)wegen te durven bewandelen. Hoop zorgt voor een geloof dat er een toekomst is, en dat er wegen zijn die er naar toe leiden. Particulieren en organisaties experimenteren met het leggen van andere wegen. Het is nu precies in dit bouwen van andere wegen dat we geïnteresseerd zijn. Darling introduceert (Darling, 2010; Darling, 2014a; Darling, 2016; Squire & Darling, 2013) een begrip dat een mogelijk nieuw pad verlicht en waar we in deze masterproef mee aan de slag gaan: *rightful presence*. *Rightful presence* opent de deur naar een 'progressieve' stem over rechten en burgerschap van migranten.

Graag staan we hier kort even stil bij de waaier aan labels die worden geplakt op mensen waarover we het in het schrijven van deze masterproef willen hebben: asielzoekers, vluchtelingen, mensen zonder papieren, illegalen, staatlozen, ontheemden... Zonder er verder op in te gaan, erkennen we dat deze begrippen verschillende betekenissen hebben. Wij gebruiken in deze masterproef het begrip 'migrant', als overkoepelend begrip. Hierbij hanteren we Thomas Nails begrippenkader: "the migrant is the collective name for all the political figures in history who have been territorially, politically, juridically, and economically displaced as a condition of the social expansion of power" (Rosales, 2015). Bij het schrijven van het woord 'migrant', hebben we steeds alle mogelijke 'labels' in het hoofd.

## 1.1 De pedagogische queeste: ruimte voor emergentie

Hoe trachten we, als pedagogen, om te gaan met deze crisis? Als pedagogen gaat onze interesse uit naar reacties gegrond in de hoop dat nieuwe dingen mogelijk zijn. Hoop staat tegenover wanhoop, het idee dat alles steeds slechter wordt. Toch is hoop niet het rooskleurig denken dat alles wel in orde is of zal komen. Vanuit een hoop ontkennen we de realiteit niet, maar gaan we er een confrontatie mee aan. Een crisis roept verontwaardiging in het leven. Het is uit deze verontwaardiging voor het bestaande onrecht dat hoop ontstaat en verandering mogelijk is (Webb, 2010).

Deze hoop vinden we ook terug in de armere pedagogiek van Tara Fenwick (2006). Deze pedagogiek is gericht op het binnenlaten van het nieuwe en onverwachte. In haar tekst *The audacity of hope: Towards poorer pedagogies*, vraagt Tara Fenwick (2006) zich af of en hoe pedagogiek nog hoop kan bieden zonder 'grote visies' op maatschappelijke transformatie naar voren te schuiven. Haar antwoord is dat we dichter moeten kijken hoe pedagogiek werkt in de praktijk. Fenwick (2006) stelt dat de pedagogiek "(...) is about dwelling in liminal spaces, between imagination and reality, on thresholds between knowing what is present, and entering what is yet to be as we encounter what is absent" (Fenwick, 2006, p. 16). We dienen onze blik te richten op wat er gebeurt tussen actoren in pedagogische relaties. Ze benoemt dit als de verschuiving naar het onmiddellijke, wat voor haar de articulatie is van een 'arme pedagogie'. Volgens Fenwick is het beter om grote ambities te laten varen en onze aandacht te richten op concrete, dagelijkse praktijken en wat daar gebeurt. De praktijk heeft niet als doel verschil op te lossen, maar is erop gericht om het nieuwe, onvoorspelbare binnen te laten: "*The coming-together of difference creates borders, and at borders emerge new possibilities*" (Fenwick, 2006, p. 20). Fenwick (2006) stelt dat het aan de pedagogiek is om

intentioneel vorm te geven aan een ruimte voor emergentie: “opening intentional spaces that enable unintended possibilities” (Fenwick, 2006, p. 19; Wildemeersch, Labro, & Laforce, 2012).

Het zijn die nieuwe, onverwachte dingen die ontstaan vanuit de hoop waar we als pedagogen onze aandacht op vestigen. Deze alternatieven die ontstaan in de schaduw van reeds bestaande structuren en procedures kunnen een heel ander licht doen schijnen op wat samenleven vandaag kan inhouden.

## 1.2 Maximiliaanpark

Een praktijkvoorbeeld van een reactie geput uit de hoop dat dingen ook anders kunnen, dat best wel wat (media-)aandacht kreeg, speelde zich in 2015 af in het Maximiliaanpark in Brussel. In het kader van het interuniversitair Diegem onderzoek naar solidariteit in superdiversiteit onderzochten Anika Depraetere, onderzoekster aan de onderzoekseenheid educatie, cultuur en samenleving van de KULeuven, en Thomas Swerts, onderzoeker aan het departement sociologie van de Universiteit van Antwerpen, deze case. Het Maximiliaanpark werd in een mum van tijd een heus vluchtelingenkamp. Door de enorme toename in het aantal asielzoekers, de beperkte openingstijden van de dienst vreemdelingenzaken en het beperkt aantal asielaanvragen dat per dag verwerkt kan worden, moesten vele migranten wachten om hun asielaanvraag te kunnen doen. Zo groeiden het aantal wachtende mensen in een snel tempo. Vluchtelingen die buiten op de stoep overnachtten, kregen tentjes aangereikt van buurtbewoners en zo ontstond in het Maximiliaanpark, recht tegenover de dienst vreemdelingenzaken, een vluchtelingenkamp. De omstandigheden in het kamp waren precair en beleidsmakers stelden zich afzijdig op. Er waren wel vele vrijwilligers die zich dagelijks inzetten voor de bewoners van het kamp en die de vluchtelingen, gezien de omstandigheden, zo goed mogelijk wilden onthalen in België (Depraetere, 2015).

Een van deze groep vrijwilligers was CollectActif, een initiatief van een aantal mensen zonder papieren. In 2013 zag CollectActif het levenslicht. Ze wilden voedselverspilling tegengaan door voedseloverschotten op te halen en deze te verwerken en herverdelen in volkskeukens. Het initiatief groeide sterk aan. Toen in 2015 het vluchtelingenkamp ontstond in het Maximiliaanpark besloten ze om daar de voedselbedeling in handen te nemen. Ze verdeelden tot wel 1000 maaltijden op basis van voedseloverschotten per dag en konden daarbij rekenen op heel wat hulp van meerdere vrijwilligers. Het bijzondere aan dit initiatief is dat het gestart is door mensen zonder papieren. Deze *sans papiers* bevinden zich in de marge van de samenleving en worden zelf uitgesloten van allerlei

zaken. Swerts (2016) beschrijft een visie van 'horizontale solidariteit' die ontstonden bij concrete praktijken:

Een gebrek aan middelen of wettelijk status zorgt ervoor dat mensen aan het ontvangende eind van solidariteit komt te staan. Wanneer mensen zonder papieren het voortouw nemen in het aanbieden van voedsel en opvang voor anderen, worden bestaande machtsverhoudingen tussen het subject en object van solidariteit omgekeerd. (Swerts, 2016, p. 31)

Swerts (2016) beschrijft hoe deze concrete acties in het 'hier en nu' vormen zijn van aan politiek doen. Zij het 'luttele politiek' die plaatsvindt in 'onmogelijke posities'. Met dit initiatief leggen ze toch burgerschap aan de dag. Ze tonen dat burgerschap verder gaat dan een wettelijke status en leggen een burgerschap aan de dag dat ontstaat in de praktijk. Hiermee proberen ze de uitsluiting tegen te gaan en dagen ze bestaande wettelijke structuren uit. Want met CollectActif tonen deze mensen aan dat je geen (politiek) burger moet zijn om burgerschap uit te oefenen (Swerts et al., n.d.). Deze concrete acties kunnen als politiek beschouwd worden daar ze claims tot erkenning zichtbaar maken vanwege mensen zonder papieren die officieel geacht worden niet 'mee te tellen'. Het contrast tussen de concrete acties van deze mensen zonder papieren en hun uitsluiting van de rechten en plichten van formeel burgerschap wordt hierdoor in het licht geplaatst. Met deze case in het achterhoofd gaan we in volgende paragraaf kort in op ons centraal concept: *rightful presence*.

### **1.3 *Rightful presence*: een nexus van ruimte, burgerschap en conflict**

Het begrip *rightful presence* zal uitvoerig toegelicht worden in het theoretisch kader. Toch kunnen we aan de hand van de burgerschapspraktijk in het Maximiliaanpark drie pijlers onderscheiden die centraal staan bij *rightful presence*. De eerste pijler is 'ruimte/ plaats'. Deze pijler is reeds terug te vinden in het begrip 'rechtmatige aanwezigheid' zelf, wat een concrete plaats impliceert. Door ons te focussen op concrete, dagelijkse plaatsen en de praktijken die hier plaatsvinden, trachten we te pakken te krijgen hoe *rightful presence* in concrete situaties vorm krijgt. Een tweede pijler is 'burgerschap'. De gebeurtenissen in het Maximiliaanpark tonen aan dat burgerschap meer is dan een wettelijk statuut en bijhorende papieren. De notie van burgerschap die we naar voren schuiven, is er één die niet langer steunt op een bepaalde status maar iets dat begrepen moet worden vanuit de praktijk en eenieder zich kan eigen maken. De derde pijler is 'conflict': *rightful presence* daagt een

bestaande logica uit en tracht een radicaal alternatief naar voren te schuiven. Deze drie pijlers beschouwen we als de hoekstenen van *rightful presence* en zijn sterk met elkaar verweven.

Burgerschap wordt dus begrepen als gegrond in een concrete praktijk en is ook onlosmakelijk verbonden met de ruimtelijkheid van deze praktijk. Een van de grootste limitaties van huidig integratiebeleid komt voort uit de assumptie dat een politieke gemeenschap voornamelijk wettelijk gedefinieerd wordt (Squire, 2011). Burgerschap wordt begrepen in termen van legaal lidmaatschap van een gemeenschap. Deze gemeenschap die gestoeld is op wettelijke statuten is ook verbonden met een ruimtelijke conceptie, deze van de natiestaat en het daarmee verbonden natuurrecht. Het brengt een conceptie van soevereiniteit met zich mee gebaseerd op een sterk onderscheid tussen 'binnen' en 'buiten'. Kwesties die zich met name in relatie tot mensen zonder papieren stellen, zijn dan ook vaak vastgeroest in bepaalde politieke constructen van ruimte. Mensen zonder papieren leven ook in de marge van de samenleving en worden geconfronteerd met heel wat uitsluiting. Maar deze specifieke invulling van burgerschap wordt steeds vaker uitgedaagd. Er gaat steeds meer aandacht uit naar praktijken van burgerschap die bestaande structuren onderbreken en in vraag stellen. Met het begrip rechtmatige aanwezigheid stelt Darling de stad voor als perspectief om na te denken over de ruimtelijke politiek van migranten. 'Logische' ruimtelijke structuren zoals 'illegaliteit', 'legaal burgerschap', alsook de vrees voor 'overspoeling' staan op de helling. Stedelijke aanwezigheid verbindt individuen met verschillende statuten en herinterpreteert de stad niet als een plaats waar men verwelkomd of gebannen kan worden maar als een collaboratie van degenen die aanwezig zijn in de stad op een gegeven moment (Darling, 2016).

De laatste pijler van *rightful presence*, die we reeds kort aanhaalden, is 'conflict'. Met *rightful presence* doen mensen aanspraak op rechtvaardigheid die niet gegrond hoeft te worden in burgerschap in zijn geïnstitutionaliseerde vorm. Het laat toe manieren te verkennen waarop burgerschap steeds opnieuw zo vorm kan krijgen dat het de bestaande orde betwist. Onrechtvaardigheden die gecreëerd en in stand gehouden worden door de huidige gang van zaken kunnen in vraag gesteld worden. *Rightful presence* zorgt voor een ontregeling van wat het betekent om 'politiek' te handelen. Mensen die voordien geen rechtmatige aanspraak hadden op een stem, kunnen nu hun stem verheffen. Mensen zonder papieren zijn politieke subjecten die een aanspraak doen op rechten die vanuit een staatslogica misplaatst of onrechtmatig zijn. Individuen en groepen doen een aanspraak op politieke subjectiviteit door de rechten die ze ontbreken toe te eigenen. Darling (2013) omschrijft deze handelingen als 'disruptieve assumpties' waardoor de bestaande gang

van zaken verstoord wordt. Het is een begrip die in theorie en in de praktijk ferm tegen de schenen kan schoppen. Daarom vinden we het belangrijk om ook deze laatste pijler te belichten.

## 1.4 Onderzoeksvraag

In deze masterproef willen we ons verdiepen in een alternatief dat ontstaat vanuit reacties die gegrond zijn in de hoop dat het ook anders kan. Zoals we reeds vermeldden vormt *rightful presence* het centrale begrip. Onze onderzoeksvraag is tweeledig. We starten met een verkenning in de literatuur om een overzicht te geven van het eigenzinnige perspectief van *rightful presence*. In het tweede deel gaan we aan de slag met de vraag: 'Hoe begrijpen we *rightful presence* als een specifieke pedagogiek?' Hierbij gaan we op zoek naar belangrijke pedagogische dimensies van *rightful presence*. We bouwen verder op de theoretische bijdrage van *rightful presence*, halen enkele nieuwe auteurs binnen, en trachten zo enkele belangrijke dimensies van een pedagogiek van *rightful presence* op het spoor te komen.

Vervolgens trekken we naar twee praktijken waar een pedagogiek van *rightful presence* zich manifesteert. We trachten door observaties en interviews de spoorconcepten beschreven in het theoretisch kader inhoudelijk verder aan te scherpen en ook te nuanceren door mogelijks bijkomende onderscheidingen aan te brengen.





## 2 Theoretisch kader

Met het ‘theoretisch kader’ hebben we twee ambities. Als eerste willen we een overzicht geven van het eigenzinnig perspectief van *rightful presence*. We gaan de theoretische fundamenten van het begrip na. We grijpen terug naar de auteurs die een belangrijke bijdrage aan het begrip leveren. Zo trachten we te bevatten waar het begrip voor staat en waarvoor het een alternatief wil bieden.

Daarnaast kijken we naar de pedagogiek van *rightful presence* en trachten we belangrijke bouwstenen hiervan te formuleren. We trekken het begrip *rightful presence* door en stellen ons de vraag: ‘Waar staat rechtmatige aanwezigheid als een specifieke educatieve praktijk voor?’. In dit tweede luik gaan we aan de slag met ‘pedagogiek van de hoop’ en het begrip ‘potentialiteit’ om een vertaalslag te maken naar de pedagogiek.

### 2.1 Rightful presence

*On est ici, on est d’ici.*

*All those who are here are from here.*

Alain Badiou

Het begrip *rightful presence* lenen we uit het domein van de politieke geografie. Jonathan Darling, een van de grondleggers van het begrip, is een Britse stadsgeograaf met een focus op de ruimtelijke politiek en ethiek van vluchtelingen. Politieke geografie, een tak van de sociale geografie, is het wetenschappelijk domein dat zich bezig houdt met alle aspecten van geografische en ruimtelijke dimensies van het politieke (Briney, 2017).

#### 2.1.1 Rightful presence in een notendop

Migratie wakkert sinds lange tijd maatschappelijke vraagstukken aan. Hoewel dit geen nieuw fenomeen is, zorgen actuele tendensen zoals globalisering voor een verhoogde aandacht voor vragen over opvang, regulatie en toespreken van migranten. In deze masterproef gaan we aan de slag met het concept *rightful presence*. *Rightful presence* vertalen we als ‘rechtmatige aanwezigheid’, waarbij ‘lidmaatschap’ in termen van aanwezigheid wordt beschouwd. Bij *rightful presence* is die ‘aanwezigheid’, op een bepaalde plaats zijn, een voldoende voorwaarde om burger te zijn. Deze aanwezigheid bezorgd mensen een ‘maatschappelijke status’, die aanspraak op burgerschap legitimeert. Deze status biedt een tegengewicht voor de ‘legale status’. Het begrip

daagt deze meer courante invulling van lidmaatschap begrepen als legaal burgerschap uit. Aanwezigheid als centrale aanspraak destabiliseert de idee van een 'gerechtvaardigde ontvanger' van asiel en veronderstelt dat iedere aanwezige als gelijke toegang heeft tot de ruimte en bijkomende diensten en opportuniteiten. Denken over de waarde van aanwezigheid als maatschappelijk feit impliceert dat aanwezigheid beschouwd wordt als een oriëntatiepunt om nieuwe denkpaden te bewandelen over migratie en vluchtelingen (Darling, 2009; Squire & Darling, 2013).

Om het begrip *rightful presence* scherp te krijgen wat het concept nu precies betekent, helpt het om te beschrijven waarvoor *rightful presence* een alternatief wil bieden. *Rightful presence* biedt een alternatief antwoord op een reactie die vaak naar voren treedt als het gaat over asiel en migratie en die gevat kan worden met het woord 'gastvrijheid'. In *From Hospitality to Presence* zet Darling (2014a) 'gastvrijheid' tegenover 'aanwezigheid.' Darling stelt dat gastvrijheid een nuttig en belangrijk antwoord kan zijn waarbij migranten een blijk van conditionele aanvaarding krijgen en een signaal dat nieuwkomers kunnen beginnen een nieuwe thuis te maken in een nieuwe gemeenschap, stad of land. Gastvrijheid is echter geen ondubbelzinnig goed antwoord in het omgaan met verschil, zo laat ook Derrida (in Darling, 2014a) ons weten. Gastvrijheid is gebaseerd op het onderscheid tussen de gast en de gastheer, waarvan die laatste steeds het recht heeft om een vreemdeling welkom te heten, maar ook om die vreemdeling af te wijzen. Gastvrijheid loopt steeds in de schaduw van onconditionele gastvrijheid waarbij men een onverwachte en ongeïdentificeerde gast verwelkomt. Gastvrijheid draagt een mantel van exclusiviteit. De retoriek van gastvrijheid, die ook gehanteerd wordt door verschillende natiestaten, gaat steeds gepaard met het recht te selecteren, classificeren en een grens te stellen aan deze gastvrijheid. Het verwerpt of bevraagt de relatie tussen de gast en gastheer niet. In plaats daarvan herschikt gastvrijheid deze relaties door middel van een ethische ingreep (Darling, 2014a; Squire & Darling, 2009).

Darling omschrijft 'aanwezigheid' als een productiever antwoord voor mensen zonder papieren dan 'gastvrijheid', waarbij men in een positie komt te staan van 'gast' in een al dan niet gastvrije ruimte. Rechten verbonden aan louter aanwezigheid gaan voorbij aan gastvrijheid. Steden kunnen een toevluchtsoord zijn voor migranten waar ze zich kunnen distantiëren van een conditioneel raamwerk van beperkingen en voorwaarden. Zo bekomen we een kritischere oriëntatie waarin disruptieve discours van mensen zonder papieren kunnen ontstaan. In onderstaande tekst ontrafelen we de bouwstenen van rechtmatige aanwezigheid.

## 2.1.2 Recht op rechten

Bij *rightful presence* is de fysieke aanwezigheid op een concrete plaats een voldoende voorwaarde om aanspraak te maken op burgerschap en de daarbij horende rechten. Ook Hannah Arendt staat stil bij de link tussen recht en ruimte met haar *right to have rights*. Hieronder gaan we in op deze link tussen recht en ruimte. We halen inspiratie uit Arendts boek *The Origins of Totalitarianism* (1979) en diverse hedendaagse lezingen van Arendt (Oudejans, 2014; Verhoeven, 2003) die ons hielpen aan de slag te gaan met het werk van Arendt.

Het woord *rightful presence* draagt de wortel van 'rechten' in zich, het 'recht hebben tot'. Het benadrukt de open relatie tussen ruimte en recht. Rechtmatige aanwezigheid is volgens Squire (2009) en Darling (2009) geen universele of liberale gerechtigheidstheorie die verder gaat dan huidige limieten, maar wijst eerder op limieten van gerechtigheid binnen een natiestaat-logica. Rechtmatige aanwezigheid verkent de wijze waarop politieke subjecten gevormd worden doorheen een concrete strijd op een concrete plaats, denk maar terug aan de gebeurtenissen in het Maximiliaanpark. Squire en Darling (2013) halen Hannah Arendts *right to have rights* aan om de aanspraak op rechten van mensen zonder papieren, 'misplaatsten', of ook de 'onverwachten' te beschouwen als politiek significant. In plaats van een eis naar het uitbreiden van rechten, duiden ze op praktijken die de limieten van bestaande geïstitutionaliseerde rechten in vraag stellen. Squire en Darling (2013) beschouwen 'het recht tot rechten' als een politieke aanspraak op rechtvaardigheid die plaatsvindt aan de grenzen van burgerschap in zijn geïstitutionaliseerde vorm. Hierbij worden de onrechtvaardigheden die verbonden zijn met burgerschap betwist. 'Het recht tot recht' zorgt voor een ontregeling van wat het betekent om 'politiek' te zijn. Mensen zonder papieren zijn politieke subjecten die een aanspraak maken op rechten die vanuit een staatslogica misplaatst of onrechtmatig zijn. In het natiestaat-systeem zijn mensen zonder nationaal burgerschap geen dragers van rechten. Hoewel mensenrechten formeel zijn gefundeerd in een onvervreembare menselijke natuur, betekent het verlies van burgerrechten volgens Arendt ook automatisch het verlies van mensenrechten en 'het recht op rechten'. De migrant heeft geen plaats meer die hij de zijne kan noemen. De reductie van het leven van de stateloze tot 'louter leven' is een gevolg van de paradoxen en tegenstrijdigheden van het natiestaat-paradigma en mensenrechtenverklaringen. Arendt laat zien dat staatlozen aan het licht brachten dat de moderne natiestaat gebaseerd is op de tegenspraak tussen mensenrechten en het principe van nationale soevereiniteit (Verhoeven, 2003).

The fundamental deprivation of human rights is manifested first and above all in the deprivation of a place in the world which makes opinions significant and actions effective.

Something much more fundamental than freedom and justice, which are rights of citizens, is at stake when belonging to the community into which one is born is no longer a matter of course and not belonging no longer a matter of choice, or when one is placed in a situation where, unless he commits a crime, his treatment by others does not depend on what he does or does not do. This extremity, and nothing else, is the situation of people deprived of human rights. They are deprived, not of the right to freedom, but of the right to action; not of the right to think whatever they please, but of the right to opinion. (Arendt, 1979, p. 296)

Wie uitgesloten is van mensenrechten heeft volgens Arendt dus geen plaats in de wereld. Het samengaan van de uitsluiting van mensenrechten en het verlies van een plaats wijst ons erop dat rechten en vrijheid steeds ruimtelijk bepaald zijn. Daarom speelt een concrete plaats zo'n belangrijke rol bij *rightful presence*. *Rightful presence* tracht de mensen die in een natiestaatsysteem uit de boot vallen terug een plaats te geven in zijn concreetheid. Het gaat om een concrete strijd, ontmoeting, botsing... op een concrete plaats. Op die concrete plaats zijn opinies en handelingen betekenisvol en worden ze niet langer bepaald door de gemeenschap waarin je geboren bent. Arendt haalt hiervoor het concept nataliteit aan. Het begin kenmerkt bij uitstek het menselijke bestaan omdat de mens volgens Arendt niet één, maar twee keer geboren wordt. De eerste, fysieke geboorte van de mens vindt plaats binnen het privé domein van de familie. Deze eerste geboorte toont vooral wat we zijn van afkomst. Arendt noemt dit de *whatness*, zoals bijvoorbeeld onze lichaamsbouw, etniciteit en geslacht. Deze eerste geboorte wordt later hernomen in een tweede metaforische of symbolische geboorte, als de mens tot het openbare domein van de politiek-culturele wereld toetreedt om daar iets nieuws aan te vangen of te verkondigen. Pas in het handelen en het spreken van de 'tweede geboorte' kan de mens volgens Arendt het unieke van zichzelf laten zien, kan hij of zij tonen wie hij of zij is. Dit noemt ze het principe van nataliteit. Nataliteit is het vermogen iets nieuws te beginnen. Arendt maakt een onderscheid tussen deze eerste (nativiteit) en tweede geboorte (nataliteit). Nativiteit verwijst naar de plaats waar men geboren wordt. Naast onze lichaamsbouw, etniciteit, geslacht... krijgt men (vaak) lidmaatschap en rechten op basis van waar men geboren wordt. Het wortelt de mens in een territorium. Nativiteit eigent lidmaatschap en rechten toe op basis van origine waar nataliteit geen origine weergeeft (Oudejans, 2014).

Het is nu juist in het spanningsveld tussen nataliteit en nativiteit dat we geïnteresseerd zijn. Bij nativiteit krijgt men rechten op basis van de ruimte waar men geboren is. Bij nataliteit is een specifieke geboorteplaats geen voorwaarde. Het gaat om het handelen en spreken in het openbare

leven. Het zijn de rechten die men via nativiteit verkrijgt, op basis van de plaats waar men geboren is dus, waar Hannah Arendt met haar *right to have rights* en Darling met *rightful presence* een alternatief voor willen bieden. Mensen moeten in staat zijn steeds iets nieuws te kunnen beginnen op nieuwe plaatsen, wat Arendt nataliteit noemt. Hun aanspraak op rechten op die plaatsen is gelegitimeerd door hun aanwezigheid. Met het begrip *rightful presence* kan er afstand genomen worden van de idee van geboorte, in de zin van nativiteit, als grond van rechten, en bijgevolg ook van de idee van de natiestaat. Men verwerft rechten door deelname aan de publieke wereld in een concrete strijd op een concrete plaats.

### **2.1.3 Geef me de ruimte, geef me de stad**

Wanneer we het hebben over *rightful presence* is ruimte een belangrijk aspect. Het is de aanwezigheid op een concrete plaats die mensen aanspraak geeft op rechten. De ruimte is hier meer dan enkel een oppervlakte afgebakend door grenzen (Darling 2009). In wat volgt gaan we dieper in op het begrip ruimte. Vervolgens spitsen we ons toe op de stad, als voorbeeld van een specifieke ruimte, om het begrip *rightful presence* verder uit te diepen.

#### **2.1.3.1 Ruimte is ...**

Binnen de geografie is er veel geschreven over het begrip ruimte. John Agnew (2011) onderscheidt drie dimensies van plaats: *place as location*, *place as locale* en *sense of place*. Deze drie manieren om te kijken naar plaats zijn niet volledig los te koppelen van elkaar en zijn vaak samen terug te vinden. Ook binnen *rightful presence* kunnen we deze drie dimensies terugvinden.

De eerste dimensie van Agnew (2011), *place as location*, verwijst naar een specifieke site waar een activiteit kan plaatsvinden of waar iets of iemand gelokaliseerd is. Deze dimensie heeft betrekking op waar de plaats gelegen is, hoe ze bereikbaar is... Een plaats is ook steeds gelinkt met andere plaatsen door interactie, beweging en vermenging tussen verschillende locaties. Binnen *rightful presence* staat een specifieke, fysieke, plaats ook centraal. *Rightful presence* komt tot stand door een concrete strijd, als vorm van een aanwezigheid, op een concrete plaats. Darling (2009) benadrukt ook het belang van connecties met de wijde wereld in het vormen van een plaats. Deze connecties brengen verre werelden dicht bij ons dagelijks leven. Ook binnen *rightful presence* komen verschillende (verre) werelden samen aangezien het ook betrekking heeft op migranten die elk hun eigen achtergrond en afkomst meebrengen.

Een tweede dimensie die Agnew (2011) benoemt is *place as locale*. Hierbij gaat het om een plaats van handeling, het zijn settings waar activiteiten van het dagelijks leven plaatsvinden. De locatie is hier niet louter het adres maar is ook de plaats van sociaal leven en transformaties. Dit begrip van plaats brengt waarden, houdingen en gedragingen met zich mee. *Rightful presence* draait om concrete acties als vorm van aanwezigheid. Het beschrijft een ruimte die mogelijk maakt dat mensen, ongeacht status, politiek kunnen handelen. Binnen deze acties en ruimte krijgen waarden als burgerschap een nieuwe vorm en betekenis (Darling, 2014a).

Als derde dimensie onderscheidt Agnew (2011) *place as sense of place*. In deze dimensie gaat het om een identiteit die gepaard gaat met een plaats. Het gaat om een gevoel te behoren tot een plaats en om het imago dat met een plaats gepaard gaat. Ook Darling (2009) ziet een bepaalde identiteit samengaan met een plaats. De identiteit van een plaats is continu onder constructie, wordt steeds herdacht en betwist. Deze identiteit wordt bepaald door de manier waarop een plaats samenbrengt, hoe een plaats zich verhoudt tot andere plaatsen... Kenmerkend aan een bepaalde ruimte zijn de routes die er samenkomen en aansluiting vinden. Ook op plaatsen waar er sprake is van *rightful presence* komen vele verhalen te samen die de ruimte vorm geven. Deze relationele lezing van ruimtelijke politiek biedt de kans om te denken en te handelen naar de uitdagingen die onze samenleving ons stelt en die gegrond zijn in een bezorgdheid niet enkel om degenen die zich dicht bij ons bevinden, maar evengoed mensen die veraf zijn (Darling, 2009).

### **2.1.3.2 De Stad**

Hoewel rechtmatige aanwezigheid als oriëntatiepunt voor aanspraak op het politieke niet uniek of intrinsiek is aan stedelijke context, vormt zo'n context een interessante site om rechtmatige aanwezigheid onder de loep te nemen. Darling (2016) schuift de stedelijke setting naar voren omdat we in de stad de politieke mogelijkheden van aanwezigheid zeer scherp kunnen waarnemen. We vinden het van belang om in het theoretisch kader dan ook even bij 'de stad' stil te staan.

Er is een stijgende academische interesse in de dagelijkse onderhandelingen rond culturele verschillen die plaatsvinden in urbane contexten. Sommigen stellen dat alledaagse situaties in de stad een gevoel creëren van betrokkenheid met anderen waarbij tolerantie en inclusie gestimuleerd worden. Zo schrijft Amin (2008; 2015) een belangrijke rol toe aan de 'migrantenstad' als plaats voor ontmoeting. Amin geeft een hoopvol, genuanceerd perspectief over de rol van de publieke ruimte in een stad. De publieke ruimte biedt steeds de mogelijkheid tot gemeenschapsvorming door onze blik te verruimen en zo meer open te staan voor de anderen. Het gaat om de dagelijkse leefwereld van

vele migranten. Andere studies waarschuwen voor het romantiseren van deze ontmoetingen daar ze steeds ook sites van conflict en machtsstrijden zijn. We moeten in het optimistisch discours van de stad veel elementen koesteren, toch belicht dit maar een deel: veel ervaringen van migranten in de stad blijven negatief. Migranten blijven steeds gevoeliger om in een spiraal van schulden te geraken, systematisch uitgesloten te worden... Vrsti en Dayal (2016) gebruiken het concept 'atmosferische muren' om de technieken te beschrijven die ervoor zorgen dat sommige mensen meer toegang tot de stad hebben dan anderen. De stad is een site van hoop, maar ook van begrenzing. Heel wat literatuur verkent hoe steden manieren van 'controle van lokale grenzen' uitvoeren, waarbij beleid en handhaving van wetten vertaald worden vanuit het perspectief van de natie-staat tot de stedelijke context. Deze literatuur werpt een licht op hoe steden centraal zijn in het al dan niet opwerpen van figuurlijke of letterlijke muren in de alledaagse context. In deze discussies bevindt de stad zich binnen de grenzen van de natie-staat. Praktijken van categorisering van migranten vinden vaak sterker plaats op het niveau van de stad waar onderhandelingen over status, diensten en lokale wetgeving het alledaagse leven in banen stuurt. Hoe dan ook lijkt de stad een interessante site om het te hebben over rechtmatige aanwezigheid.

Amin (2015) stelt dat er weinig overlap is tussen het alledaagse leven in de migrantenstad en het nationale beleid van angst en schuld. Asiel- en migratiebeleid is een heikel punt voor vele natiestaten daar ze zich begeven op een spanningsveld tussen het bieden van bescherming aan migranten en het beschermen van de grenzen van hun soeverein gebied. Hier leggen we de nadruk op concrete politieke worstelingen die voor ieder van ons nabij zijn. Als we kijken op het niveau van de stad, naar de dagelijkse leefwereld van vele migranten, zien we dat het rechtmatig aanwezig zijn voortkomt uit alledaagse ontmoetingen en strijd. Die ontmoetingen en strijd hebben het potentieel om de door de natiestaat onderhouden noties die duiden op een onderscheid ('gast' en 'gastheer', 'burger' en 'niet burger', of 'rechtmatig' en 'onrechtmatig') in vraag te stellen (Darling, 2016). Door de superdiversiteit van de stad en haar rol als ontmoetings- en strijdplek kan de nationale lijn niet geheel worden doorgetrokken naar het stedelijke niveau (Amin, 2015). Zo kijken we vanuit een ander perspectief dan het vaak gebruikte perspectief (van grenzen) dat zich afspeelt op een nationaal niveau. Darling (2016) daagt de sterke associatie tussen natie-staat en migranten uit door de stad als een plaats te zien voor *refugee politics*. 'De stad' als analytische site staat hier tegenover 'het vluchtelingenkamp'. Het vluchtelingenkamp wordt vaak gezien als de 'juiste' plaats voor vluchtelingen, waarbij ruimtelijke segregatie van diegenen die ontheemd zijn in de hand gewerkt wordt. Migrant in een stad worden eerder gezien als 'spontane' groepen waardoor het beeld van 'de hulpeloze en afhankelijke' migrant niet meer opgaat (Darling, 2016). De stad biedt zo een

complementaire focus op de natiestaat in het debat rond asiel en migratie. Het biedt een omstreden, doch vruchtbare grond aan om uitsluitende mechanismen van het natiestaat-paradigma te betwisten.

Het begrip *rightful presence* leunt in haar focus op de stad onder andere op het concept *right to the city* van Henri Lefebvre. Lefebvre, een Frans socioloog, filosoof en neomarxist ontwikkelde het begrip in 1968. Lefebvre stelt een visie centraal waarbij iedereen in de stad een zeg heeft over de toekomst van de stad, gesteund op de erkenning dat alle mensen die er verblijven een gedeelde belangstelling hebben in het creëren van de stad door acties, ervaringen en keuzes. Het recht tot de stad is het recht van allen aanwezig in de stad, ongeacht nationaliteit, etniciteit, vermogen, geslacht, status... om deel te nemen aan het vormgeven van de stad. Het recht tot de stad is vaak verbonden met de notie van inwonerschap (Darling, 2016). De waarde van 'aanwezigheid' zit hem in het weerleggen van deze voorwaarde van inwonerschap voor het recht tot de stad. Stedelijke aanwezigheid verbindt individuen met verschillende statuten en herinterpreteert de stad niet als een plaats waar men verwelkomt of gebannen kan worden maar als een collaboratieve productie van diegenen aanwezig in de stad op een gegeven moment (Darling, 2016).

Aanwezigheid zorgt er bijgevolg voor dat mensen aanspraak hebben tot een bepaalde vorm van burgerschap. Het recht op de stad vormt hier een basis voor een ietwat radicaal raamwerk voor urbaan burgerschap, gebaseerd op aanwezigheid eerder dan op status. Aanwezigheid als centrale aanspraak tot de stad destabiliseert de notie van een 'rechtvaardige' ontvanger van asiel en steunt hierbij de veronderstelling dat iedere aanwezige gelijke toegang heeft tot de stad en bijkomende diensten en opportuniteiten. Het raamwerk van aanwezigheid is hierbij gericht op het onthullen van ongelijke relaties (Squire & Darling, 2013). Vrasti en Dayal (2016) gebruiken het concept *cityzenship*. Ze beschrijven *cityzenship* als categorie van burgerschap die zich kan ontdoen van een mantel van exclusiviteit. *Cityzenship* is het recht tot de stad, de urbane commons, gebaseerd op het principe *rightful presence*. Het herschalen van burgerschap van een lidmaatschap in een gemeenschap van de natiestaat, geankerd in soevereine wetgeving, tot lidmaatschap in een gemeenschap van nabijheid of ruimtelijke aanwezigheid heeft volgens Vrasti en Dayal de kracht tot het versplinteren van de hegemonie van de staat en schuift enigszins autonomie naar andere, mogelijk meer progressieve schalen en kringen (Vrasti & Dayal, 2016).

De dagelijkse realiteit van het stedelijke leven als de basis waarop migranten aanspraak doen op burgerschap staat hier centraal (Darling, 2014a). Squire en Darling (2013) onderzoeken de case van



*Sanctuary Movements* om scherp te krijgen hoe een engagement in de nabijheid en connectiviteit van de stad zou kunnen werken in de praktijk. Ter illustratie beschrijven we hieronder kort de case, zoals Squire en Darling in meerdere teksten beschrijven.

### **Intermezzo: City of Sanctuary**

*Sanctuary Movements*, vaak vertrekkend vanuit een liefdadige en religieuze achtergrond, willen migranten en vluchtelingen verwelkomen in de stad. *City of Sanctuary* is een beweging die tracht een cultuur van gastvrijheid te bouwen voor mensen die asiel aanvragen in het Verenigd Koninkrijk. Het doel is een netwerk van steden te creëren doorheen het hele land die met trots veilige havens bieden voor migranten en hen helpen integreren in de samenleving. De beweging tracht een positieve visie op asiel uit te stralen door het promoten van relaties tussen lokale bevolking en mensen die asiel zoeken. *City of Sanctuary* opende haar deuren in september 2007 in Sheffield met de steun van de gemeenteraad en meer dan 70 lokale maatschappelijke organisaties. Het initiatief leunt op de betrokkenheid van zowel deelnemende organisaties en groepen als steun van lokale politici en actieve participatie van mensen op de vlucht. Sheffield werd de eerste Britse *City of Sanctuary*. Sindsdien zijn er doorheen het Verenigd Koninkrijk en Ierland 90 *Cities of Sanctuary* bijgekomen. *Sanctuary Movements* zetten in om elke sector van de samenleving: onderwijs, gezondheid, kunst, religie, sport... Door middel van het creëren van een nationaal netwerk van *Cities of Sanctuary*, streeft men naar een meer rechtvaardige en humane benadering van mensen op zoek naar asiel in het Verenigd Koninkrijk. Overkoepelende doelstellingen zijn 'het bouwen aan een cultuur van gastvrijheid voor mensen die asiel zoeken in het Verenigd Koninkrijk' en 'het beïnvloeden van beleidsmakers en publieke opinies en attitudes doorheen het land' (City of Sanctuary, 2018; Squire, 2011; Squire & Darling, 2013).

Wat de *City of Sanctuary* beweging zo interessant maakt, zo stellen Squire en Darling (2013), is dat het ontstaat uit dynamische engagementen tussen nieuwkomers en de reeds gesettelde bewoners. Het draagt bij aan een solidariteit die het onderscheid tussen nieuwkomers en bewoners kan doen vervagen. Deze collectieve engagementen lijken de grenzen tussen 'gast' en 'gastheer' te vervagen, grenzen die een sterke associatie hebben met een ruimtelijke conceptie van de natiestaat als politieke gemeenschap. Een relationele lezing van deze engagementen haalt naar voren hoe ruimte kan worden onderzocht door middel van de manier waarop het mensen, dingen en verschillende ruimtes 'samenbrengt'. Dergelijke ruimtes zijn bijgevolg steeds in de maak en worden continu omstreden en herwerkt (Darling, 2009). Squire en Darling (2013) beschouwen de 'luttele' politiek van de aanwezigheid (uit het Engels: *minor politics*) die een verhaal van gerechtigheid, gegrond in

concrete politieke strijd, naar voren schuift. Vele van deze luttele, alledaagse acties die plaatsvinden in de *City of Sanctuary* doen veel meer dan louter het promoten van een cultuur van gastvrijheid. Ze bemoeilijken assumpties over wie al dan niet recht heeft om aanwezig te zijn in de stad en ondermijnen hierbij de ruimtelijke hiërarchie van inclusie en exclusie waar het kader van gastvrijheid op rust (Squire, 2011).

Discussies over de stad als potentieel toevluchtsoord kunnen een keerzijde bieden aan repressieve maatregelen. Toch tonen ze ook de limieten van deze bewegingen, waarbij het risico reëel is dat categorische assumpties worden uitgesproken over wie al dan niet verdient om welkom te zijn. Onderscheid zoals diegenen die het al dan niet verdienen asiel te krijgen staat centraal bij het categoriseringsproces dat de idealen van gastvrijheid vorm geeft en illustratief is bij hoe de stad kan teruggeplooid worden op de natiestaat-logica van gastvrijheid (Darling, 2016). De *City of Sanctuary* bevindt zich in een spanningsveld. Sheffield situeert zich in een politieke context van het asielsysteem van het Verenigd Koninkrijk gebaseerd op het categoriseren van mensen zonder papieren en zonder inspraak over waar ze terecht komen. Sheffield heeft slechts een beperkte autonomie betreffende bovenstaande politieke beslissingen. De *Cities of Sanctuary* worden sterk aan banden gelegd door de realiteit van een asielsysteem dat ruimtelijke controle en de 'integriteit' van nationale grenzen prioritair stelt (Darling, 2009).

#### **2.1.4 Rechtmatige aanwezigheid als een aanspraak tot burgerschap in een post-politiek tijdperk**

De politiek van de aanwezigheid articuleert een vraag naar zowel beweging als plaats, waarbij men het vermogen heeft om zich te bewegen én deel te nemen in lokale zaken. Het recht tot behoren en participeren in een publieke sfeer is minder een zaak van waar je was (en bent geboren) dan van waar je bent (Darling, 2016). Aanwezigheid verbindt individuen met verschillende statuten en herinterpreteert de ruimte als een plaats van collaboratieve productie van diegenen die aanwezig zijn (Darling, 2016). Rechtmatige aanwezigheid zorgt er bijgevolg voor dat mensen aanspraak hebben tot bepaalde vorm van burgerschap. Laten we dit even van dichterbij bekijken.

Darling (2013) stelt dat de praktijk van asiel- en migratiebeleid leidt tot het depolitiseren van diegenen die asiel zoeken. Darling heeft het specifiek over het Verenigd Koninkrijk, toch zien we genoeg parallellen om het gedachtengoed van Darling ook door te trekken tot de Belgische context. Darling heeft het over het 'post-politieke' karakter van hedendaags beleid, een term waarvoor Darling onder meer ten rade gaat bij Slavoj Žižek, Jacques Rancière, Alain Badiou en Chantal Mouffe.

Post-politiek stelt dat de ideologische consensus, die de naam neoliberalisme draagt, politisering van het asiel- en migratiebeleid belemmert. Het wijst op een bepaalde manier van depolitiseren, waarbij bepaalde kwesties op specifieke manieren uit het gebied van het politiek antagonisme verwijderd worden. Claims op politieke zichtbaarheid worden gedwarsboomd. 'Ware politiek', gekenmerkt door een waaier aan ideologieën, discussie en controverses, is niet langer. We zijn eraan voorbij. Darling (2013) tracht op een scherpe manier een weerwoord te bieden aan dit discours van het post-politieke. Hij ontwikkelt een kritiek op de neiging het politiek potentieel, in de vorm van conflict en informeel burgerschap, weg te nemen door te stellen dat manier van verzet altijd reeds zijn ingebakken in een heersende post-politieke orde. Diegenen die buiten het politieke en juridische kader vallen (*het naakte leven* om de woorden van Giorgio Agamben te gebruiken), kunnen volgens Darling niet volledig ontdaan worden van hun politieke *agency*.

*Rightful presence* is een manier voor migranten om zich te repolitiseren. Darling (2013) omschrijft 'akten van burgerschap' als momenten van politieke interruptie. Het laat toe manieren te verkennen waarop burgerschap opnieuw vorm krijgt, niet per se in een geïnstitutionaliseerde juridische vorm, maar in een politiserende vorm die de bestaande orde betwist. De invulling van 'akten van burgerschap' houdt een focus in op die momenten waar zij die het recht tot rechten verschuldigd zijn, ongeacht hun status, zich opwerpen als burgers. In deze aktes articuleren individuen en groepen een aanspraak tot politieke subjectiviteit door die rechten die hen ontbreken toe te eigenen. Darling (2013) omschrijft deze akten als 'disruptieve assumpties' waardoor de bestaande gang van zaken verstoord wordt. Aktes van burgerschap benadrukken het feit dat, ondanks de substantiële risico's die gepaard gaan met het verstoren van de publieke sfeer door mensen zonder wettelijk statuut, mensen zich toch opwerpen als politieke actoren ten aanzien van concrete kwesties. Mensen die voordien geen rechtmatige aanspraak hadden op een stem, kunnen hun stem verheffen. Mensen zonder papieren zijn politieke subjecten die een aanspraak doen op rechten die vanuit een staatslogica misplaatst of onrechtmatig zijn. Het is een begrip dat in theorie en in de praktijk ferm tegen de schenen kan schoppen.

Hoe het hierboven omschreven staat, kan politiek begrepen worden als een zeldzame gebeurtenis, iets dat zich manifesteert in een onderbreking van de gang van zaken en enkel achteraf erkend kan worden. Centraal in dit model staat dat politiek steeds moet uitmonden in een interruptie. Darling (2013) haalt aan dat deze invulling het menselijke agentschap en de mogelijkheid tot verzet ondermijnt en schuift een tweede invulling van akten van burgerschap naar voren.

Yet, it places upon them too great a burden of political expectation, for all actions within this framing must be either radically transformative or part of an endless, and seemingly pointless, process of framing and reframing a police order without its fundamental alterations. In doing so, a focus on the revolutionary content of political acts leaves little space for political actions which take different forms. (Darling, 2013, pp.83)

Een tweede invulling van akten van burgerschap laat, in tegenstelling tot de eerste invulling, ruimte voor politieke acties die plaatsvinden in de alledaagse context van onrecht. Deze veelheid aan kleine akten kunnen samensmelten en radicale transformaties ondersteunen. Darling (2013) verwerpt geen daden van alledaags verzet die niet leiden tot radicale maatschappelijke transformaties. Hij benadrukt het aanwezige potentieel dat zo'n kleine, 'onbenullige' daden steeds in zich dragen. Dit potentieel wordt vaak ontkent door een focus op een revolutionaire framing van politiek. Er is geen garantie voor succes. Het potentieel zit hem juist in de zaadjes van twijfel die gezaaid kunnen worden over hoe wij als samenleving om gaan met kwesties rond asiel en migratie. Dit potentieel maakt deze daden inherent politiek, of ze nu bredere politieke projecten stimuleren of niet (Darling, 2013).

## **2.2 Dimensies van een pedagogiek van *rightful presence***

Na de verdieping van het begrip *rightful presence* maken we hieronder een vertaalslag naar de pedagogiek. Vanuit het eigenzinnige perspectief dat *rightful presence* naar voren schuift, kunnen we reeds enkele dimensies van een pedagogiek van *rightful presence* formuleren. Als eerste merken we dat een 'specifieke' invulling van ruimtelijkheid een zeer belangrijke rol speelt. Ook binnen een pedagogiek van *rightful presence* is de specifieke rol van ruimte niet weg te denken. Daarnaast is het perspectief ook steeds gericht op de wereld. Het laat zich in met politieke thema's en zet in op een alternatieve manier van burgerschap. Het draagt ook steeds een vorm van conflict in zich. Door het naar voren schuiven van een alternatief, betwist het de bestaande orde. We stellen dat een pedagogiek van *rightful presence* steeds de mogelijkheid in zich draagt om scherpe vragen te stellen over de gevestigde gang van zaken. Voor een derde dimensie van een pedagogiek van *rightful presence* brengen we het begrip potentialiteit binnen. Met *rightful presence* schuift Darling een alternatieve manier om te kijken naar burgerschap naar voren. Hij toont dat het ook anders kan. Binnen educatieve praktijken waar *rightful presence* zich manifesteert, ontstaat het gevoel aanwezig te kunnen zijn, te kunnen handelen en opnieuw te kunnen beginnen. Deze ervaring van potentialiteit is een derde dimensie van een pedagogiek van *rightful presence*. Een vierde en laatste dimensie, die sterk aansluit bij de ervaring van potentialiteit, is 'hoop'. Naast een kritische houding op de huidige

gang van zaken is *rightful presence* steeds sterk betrokken op het concrete gebeuren. Daaruit put een perspectief van *rightful presence* hoop dat het anders kan. Een pedagogiek van *rightful presence* is bijgevolg steeds gestoeld op hoop. Op het belang van ruimtelijkheid en de gerichtheid op de wereld gingen we hiervoor al in, in wat volgt gaan we nog even dieper in op de twee laatste dimensies: een pedagogiek van potentialiteit en vervolgens op een pedagogiek van hoop.

### **2.2.1 Een pedagogiek van potentialiteit**

Om de idee van Darling verder te articuleren, gaan we ten rade bij Joris Vlieghe (2013). Hij gaat aan de slag met Paulo Freire en Jacques Rancière en hun ideeën over een kritische pedagogiek. Zowel Freire als Rancière delen de overtuiging dat “er geen noodzakelijkheid zit in de huidige maatschappelijke orde en dat educatieve praktijken mogelijkheden kunnen bieden voor een fundamentele transformatie op zowel persoonlijk als collectief vlak” (Vlieghe, 2013, p. 185). Vlieghe staat echter kritisch tegenover het louter instrumentaliseren van educatieve praktijken waarbij wat ‘geleerd’ wordt enkel waarde heeft in zoverre het bijdraagt tot sociale verandering. Hij verdedigt de positie dat emancipatie niet enkel getoetst mag worden met een extern doel dat zich buiten educatieve praktijken bevindt. Emancipatie is juist een karakteristiek van ‘echte’ educatieve praktijken: het verwijst naar de inherente mogelijkheid tot verandering, ongeacht een bestaande maatschappelijke ordening. Vlieghe omschrijft dit als ‘educatieve emancipatie’, wat hij als voorwaarde ziet om een radicaal nieuw begin te maken met de wereld. Educatieve emancipatie is dan een voorwaarde voor sociale emancipatie, aldus Vlieghe. Het alfabetiseringsprogramma van Freire, waarmee Vlieghe zijn tekst opbouwt, reduceert het eerste tot het tweede (Vlieghe, 2013).

Volgens Vlieghe (2013) is het de taak van de pedagogiek om in te zetten op deze ‘educatieve emancipatie’. Pedagogiek kan geen rechtstreekse rol spelen in sociale emancipatie omdat ze daarmee telkens een bepaalde orde zou opleggen. Vlieghe is het met Rancière eens dat er geen blauwdruk van een betere maatschappij opgesteld kan worden want dat beaamt een sociale orde van ‘diegenen die weten’ ten opzichte van ‘diegenen die (nog) niet weten’.

Bij educatieve emancipatie *kan* sociale verandering teweeg gebracht worden, al is het *geen noodzaak*. Dit brengt een sterke ervaring van potentialiteit met zich mee. *Ik ben én kan hier zijn!* Aanwezig kunnen zijn en kunnen handelen zonder een wettelijk statuut is een sterke ervaring van opnieuw ‘kunnen’ beginnen. Dit heft de sociale orde tijdelijk op. Dit wil niet zeggen dat we als pedagogen niets kunnen zeggen over een begeerlijke (maatschappelijke) richting die we uit willen gaan. Het gedachtengoed van *rightful presence* helpt ons om richting te geven, al kunnen we niet

beweren dat dit het beste of juiste pad is. Onze samenleving daagt ons elke dag opnieuw uit en ondanks het feit dat we niets ondubbelzinnig juist kunnen zeggen, is het belangrijk dat we steeds op zoek gaan naar antwoorden.

Ook Agamben (in Vlieghe, 2016) pleit voor een menselijk bestaan in termen van potentialiteit. Potentialiteit is voor hem een capaciteit van transformatie die nooit uitgeput geraakt door de volledige realisatie van vooraf gedefinieerde mogelijkheden. We moeten afstappen van de idee dat educatieve praktijken gericht zijn op het bereiken van vooraf ingevulde transformaties. Dit begrip van potentialiteit, transformatie zonder vooraf gedefinieerde of meetbare doelen, maakt het mogelijk om het nieuwe *an sich* te ervaren. Het gaat niet om het verwezenlijken van het nieuwe met het oog op een vooraf bepaalde toekomst. De nadruk ligt op het nieuwe op zich, dat zich voordoet in het heden. Het heden staat niet in functie van een toekomst. De toekomst is open en krijgt gaandeweg vorm door de ervaring van het nieuwe. Op die manier zijn educatieve praktijken meer dan louter een reproductie van de reeds bestaande wereld (Jasinski, 2016).

Sharon Todd (2011) pleit ook voor een pedagogiek van transformatie die afstapt van een soort voorbestemdheid. Ze wijst op een paradox in het onderwijs binnen de lijnen van het huidige denken: men wil onderwijzen voor verandering maar dit wil men bereiken door de realisatie van op voorhand vastgelegde doelen. Men wil dat studenten vrij worden, maar tegelijkertijd wil men hen vormen en kneden. Todd is ervan overtuigd dat educatie fundamenteel gaat over veranderingen en transformatie, maar stelt zich vragen over de rol die educatie kan spelen om een verschil te maken in de wereld als men op voorhand al weet wat men wil. We moeten educatieve praktijken niet zien als een politiek instrument om problemen als armoede, ongeletterdheid... op te lossen. Toch moeten we voor haar het politieke niet wegdenken uit het onderwijs. Er is een plaats voor politiek geïnspireerde pedagogiek, maar alleen als we de voorbestemdheid en het op voorhand bepalen wat voor wereld we willen, loslaten. Op die manier kan de nieuwe generatie zelf definiëren hoe hun wereld er zal uitzien. Voor Todd houdt een pedagogiek van transformatie dus een politiek geïnspireerde pedagogiek in, die geen vooraf opgestelde doelen nastreeft, maar die een openheid hanteert zodat er een echte verandering kan plaatsvinden (Todd, 2011).

Met deze ideeën in ons achterhoofd krijgt een pedagogiek van *rightful presence* vorm als een pedagogiek die alternatieven mogelijk maakt zonder deze op voorhand te bepalen. Zo'n pedagogiek hoeft zijn handen niet af te houden van het politieke, maar om een verschil te kunnen maken in de wereld is er een openheid nodig die niet op voorhand vastlegt waartoe men wil komen. Een

pedagogiek van *rightful presence* is een ervaring van iets te kunnen, iets te veranderen. Het draait om deze ervaring op zich, hoe die verandering vorm krijgt is niet bepaald.

### 2.2.2 Pedagogiek gestoeld op hoop

Als vierde dimensie voor een pedagogiek van *rightful presence* vonden we inspiratie bij een pedagogiek die vorm krijgt door 'hoop'. Hoop is geen eenduidige ervaring, het treedt op in verschillende vormen. De verschillende vormen van hoop zijn allemaal op de toekomst gericht, maar bezitten elk een eigen focus en benadering. Webb (2013) maakt in zijn tekst *pedagogies of hope* een onderscheid tussen vijf soorten hoop. Hij ziet hoop als een sociaal gemedieerde menselijke capaciteit. Hoop ontstaat in een relatie tussen mensen. De vijf verschillende soorten hoop die hij onderscheidt hebben elk verschillende affectieve, cognitieve en gedragsmatige kenmerken. De eerste vorm van hoop is *patient hope*, deze hoop komt voort uit het besef dat wij als mens lang niet volmaakt zijn en dat we dus steeds 'onderweg' zijn naar onszelf. Deze hoop uit zich in een openheid en respect voor de toekomst. Geduld is de centrale dimensie bij deze vorm van hopen. Daarnaast houdt deze *patient hope* ook een basisvertrouwen in onszelf, anderen en de goedheid van de wereld in. We moeten vertrouwen hebben en het leven zijn weg laten leiden. Ondanks deze eigenschap is dit zeker geen passieve vorm van hopen. Het is een 'actief wachten' en uitstijgen boven de vanzelfsprekende paden van het leven. Een tweede wijze van hoop is *critical hope*, ook deze wijze van hoop is gekenmerkt door een open geest. Deze hoop is gericht op een nieuwe toekomst die onverwacht en onvoorspelbaar is. Ze is gegrond in het idee iets te missen, in een contradictie tussen de ervaren realiteit en gemaakte beloften. Deze, in zekere zin rusteloze, hoop impliceert een kritische houding ten opzichte van bestaande structuren. Deze hoop is een soort protest en richt zich niet op een vooraf vastgelegd doel. Een derde vorm van hoop is *sound hope*. *Sound hope* is, in tegenstelling tot kritische hoop, gericht naar een specifiek en concreet doel. Het focust zich op mogelijke winsten en vermijdt risico's. Het is een vorm van hoop die weinig ruimte heeft voor illusies en die zijn oorsprong vindt in een realistische inschatting van wat, gezien structurele beperkingen, wel mogelijk is. Deze vorm van hoop vertrekt vanuit een kritische analyse van de huidige situatie. De wereld is een gegeven feit en op basis hiervan wordt bekeken wat de mogelijkheden zijn, gebaseerd op bewijzen. Een vierde vorm van hoop is *resolute hope*. Deze vorm van hoop zet zich af tegen de bewijzen. De *resolute hope* probeert de controle te krijgen en op die manier kansen te creëren. Het is een individuele hoop die het individu capabel acht om zijn wegen zelf uit te zetten en zijn doelen te bereiken. Ook de laatste vorm van hoop, *transformative hope*, is een wijze van hopen tegen bewijs. Het doel van hoop is een gedeelde utopische droom die gebaseerd is op het idee dat de toekomst anders kan zijn dan het verleden. De wereld wordt hier ervaren als openstaand voor een

collectief menselijk ontwerp. De transformatieve hooper is gedreven door een hoop om een beter alternatief aan te kondigen. In tegenstelling tot *resolute hope* is *transformative hope* een gedeelde ervaring. Deze verschillende wijzen van hopen, vullen hoop in met elk hun eigen accent. Ze hebben echter wel gemeenschappelijk dat ze allen een positieve oriëntatie op de toekomst hanteren en dat ze gericht zijn op verandering (Webb, 2013).

De verandering waarop hoop gericht is, komt niet vanzelf. Hoop is niet het rooskleurige denken dat alles wel in orde is of in orde zal komen. Hoop ontstaat door een verontwaardiging van het bestaande onrecht en maakt zo verandering mogelijk. Het is een breed perspectief dat mogelijkheden creëert en ons uitnodigt om te handelen. Het is gegrond in de menselijke onvolledigheid en te begrijpen als een constante zoektocht doordat de mens zich bewust is van deze onvolledigheid. De mens is als het ware eeuwig zoekend. Zonder hoop zouden we verdwijnen in de onvolledigheid en zouden we niet meer vooruit gaan. Zo maakt hoop dus nieuwe dingen en verandering mogelijk. Net omdat het deze veranderingen mogelijk maakt, is het steeds gericht op de toekomst. Het gaat bovendien ook gepaard met een onwetendheid over wat er zal gebeuren. In die onzekerheid ontstaat er ruimte om te handelen. Hoop is dus absoluut geen passieve houding die ervan uitgaat dat alles wel goed komt. Hoop vraagt een actief handelen zodat nieuwe dingen mogelijk worden en gaat zo samen met de mogelijkheid om te ageren (Solnit, 2016; Webb, 2010).

Geïnspireerd door een pedagogiek van hoop krijgt een pedagogiek van *rightful presence* vorm als een actieve pedagogiek. Gedreven door een verontwaardiging van onrecht en tekortkomingen van bestaande structuren is een pedagogiek van *rightful presence* erop gericht om een alternatief voor te stellen. Een pedagogiek van potentialiteit leert ons dat de invulling van dit alternatief niet op voorhand hoeft vast te liggen. Dit nieuwe alternatief komt tot stand door actief te handelen en ageren.

### **2.3 Een arme pedagogiek van *rightful presence***

We haalden Tara Fenwick (2006) en *poor pedagogy* reeds kort aan in het probleemstellend hoofdstuk. Graag keren we er hier even op terug. We nemen de oproep van Fenwick om onze blik naar de concrete pedagogische praktijk te richten, ter harte. We onderzoeken de vier dimensies van een pedagogiek van *rightful presence* (ruimtelijkheid, gerichtheid op de wereld, potentialiteit, hoop), door te gaan kijken naar twee concrete pedagogische praktijken. We gaan hier verder op in, in de volgende hoofdstukken. We beschouwen een pedagogiek van *rightful presence* ook steeds als een arme pedagogiek omdat het steeds gegrond is in het concrete.



Fenwick tracht een grondslag te zoeken voor een intentionele pedagogiek die de hoop op een betere toekomst handhaaft, zonder vooraf een toekomstperspectief vast te leggen. Deze hoop wordt doorgaans beschouwd als een abstract begrip en gesitueerd in een verre toekomst. Een pedagogiek moet echter, volgens Fenwick, “kritisch zijn ten aanzien van ‘grote visies’ op maatschappelijke transformatie en erkennen dat systemen geconstitueerd zijn en veranderen doorheen kleine acties” (Fenwick, 2006, p. 19). Volgens Fenwick bevindt de hoop zich in concrete relaties van actoren die geëngageerd zijn in concrete educatieve praktijken. Fenwick pleit voor het verschuiven van onze aandacht naar deze concrete praktijk. Het is bij de concrete ontmoeting met mensen, ideeën, dingen... die zich in onze onmiddellijke omgeving bevinden en ons soms radicaal vreemd zijn, dat het onverwachte, het nieuwe tot stand kan komen:

It is only through exposing oneself to the radically unfamiliar, and through the consequent assault of one’s common sense - one’s unquestioned ways of doing things - that this brings, that innovation can arise, that something uniquely new can come into the world. (Fenwick, 2006, p. 20)

Het is onze taak als onderzoekers *aandachtig* te zijn voor wat zich onmiddellijk aandient. Het toepassen van een arme pedagogiek is het openstaan voor een proces dat de blik scherpstelt. Het is niet de blik van anderen, maar de eigen blik die hierbij ‘bevrijd’ wordt (Fenwick, 2006; Wildemeersch, Labro, & Laforce, 2012). Een gerichtheid op het onmiddellijke is echter niet het zich afsluiten van maatschappelijke realiteiten waarbinnen de pedagogiek zich bevindt. Het is niet gelijk aan het opgeven van kritische analyses of het over boord smijten van sociale verantwoordelijkheid en politieke engagementen. Maar deze verantwoordelijkheid en dat engagement betekent niet dat de pedagogiek progressieve visies en antwoorden op problemen moet verschaffen. Pedagogiek is geworteld in onze ethische acties in het onmiddellijke. Fenwick (2006) concludeert met volgende inspirerende woorden, waarmee we ons theoretisch hoofdstuk afsluiten:

So perhaps pedagogy can be audaciously hopeful, without control. A simpler pedagogy is wide awake politically, but is enacted through a mindful engagement with those in our immediate moment, an opening to those things we see and those we cannot yet. Pedagogy can be poor, yet powerful, living in ethical action. (Fenwick, 2006, p. 21)



## 3 Methodologie

Onze masterproef bestaat uit twee grote delen. We begonnen met een literatuurstudie van waaruit we een theoretisch kader ontwikkelden gebaseerd op het begrip *rightful presence*. Vervolgens voerden we een empirisch onderzoek uit naar een pedagogiek van *rightful presence* in enkele concrete praktijken. Elke stap in deze processen ging gepaard met bepaalde methodologische keuzes en overwegingen die we in dit hoofdstuk verder toelichten.

### 3.1 Literatuurstudie

Voor de literatuurstudie vertrokken we vanuit een maatschappelijke interesse over migratie, een brandend actueel thema. Via onze promotor prof. Dr. Vandenabeele kwamen we het begrip *rightful presence* op het spoor. Dit begrip vormt het centrale element in onze masterproef. We startten vanuit een ervaring van crisis, uitgeschreven in onze probleemstelling. De literatuur leerde ons dat een crisis nieuwe dingen mogelijk maakt, het biedt de hoop dat het anders kan. *Rightful presence* biedt een kader om zo'n alternatief vorm te geven. We begonnen met het uitdiepen van het begrip *rightful presence*. Vervolgens maakten we een vertaalslag naar de pedagogiek. Hiervoor vonden we inspiratie bij potentialiteit en een pedagogiek van hoop. Op basis van literatuur gaven we het begrip van *rightful presence*, afkomstig uit de geografie, een pedagogische invulling. Vanuit deze literatuurverkenning ontwikkelden we ons theoretisch kader.

Ook voor onze methodologisch hoofdstuk haalden we inspiratie uit wetenschappelijke literatuur. We vonden inspiratie bij een onderzoeksbenadering die een ontologisch uitgangspunt uitdraagt. Hierbij wordt er geen kennisconstructie nagestreefd, maar wil men met onderzoek in spelen op de werkelijkheid. Om deze onderzoeksbenadering verder vorm te geven vonden we inspiratie bij de theorie over *thick description* en *weak theory* en het socio-materieel perspectief.

#### 3.1.1 Inspiratiebronnen

Voor het vormgeven van zowel het theoretisch als het empirisch luik van onze masterproef selecteerden we een beperkt aantal auteurs die we op een grondige manier verkenden. Deze auteurs leverden telkens een belangrijke bijdrage aan een van de elementen die deel uitmaken van ons theoretisch of empirisch luik.

Ons theoretisch luik was tweeledig. Om te beginnen gaven we een overzicht van het eigenzinnig perspectief van *rightful presence*. We lazen uitvoerig teksten van Jonathan Darling en Vicki Squire, de grondleggers van het begrip. Daarnaast gingen we in op enkele auteurs die Darling en Squire aanhalen om *rightful presence* mee vorm te geven. Jonathan Darling is een stedelijke en politieke geograaf die zich voornamelijk bezighoudt met gedwongen migratie. Sinds 2009 is hij als onderzoeker en docent verbonden aan de universiteit van Manchester. Vanuit zijn interesse voor migratie gaf hij het begrip *rightful presence* mee vorm. Hij ziet dit als een nieuwe manier om naar migratie te kijken ("Dr Jonathan Darling," n.d.). Vicki Squire is verbonden aan de faculteit sociale wetenschappen, departement politieke en internationale studies van de universiteit van Warwick in het Verenigd Koninkrijk. Ook vanuit haar andere onderzoekstopics zoals bijvoorbeeld kritisch burgerschap en migratie, nemen we enkele interessante inzichten mee voor onze masterproef ("Vicki Squire," n.d.). Via Darling en Squire kwamen we uit bij Ash Amin, sinds 2011 directeur van onderzoek in het geografisch department aan de Universiteit van Cambridge ("Professor Ash Amin," n.d.), bij Henri Lefebvre, een Franse filosoof, socioloog en neomarxist ("Henri Lefebvre," n.d.) en bij Hannah Arendt, Duits-Amerikaans en joods filosofe en politiek denker ("Hannah Arendt 1906-1975," n.d.).

In het tweede deel van ons theoretisch kader keken we naar een pedagogiek van *rightful presence* en formuleerden we belangrijke bouwstenen hiervan (ruimtelijkheid, gerichtheid op de wereld, potentialiteit en hoop). Ruimte en gerichtheid op de wereld werden in het eerste deel van het theoretisch kader reeds behandeld. In het tweede luik gingen we aan de slag met het begrip 'potentialiteit' en 'pedagogiek van de hoop'. Voor het begrip potentialiteit gingen we ten rade bij Joris Vlieghe. Vlieghe was werkzaam aan de onderzoekseenheid educatie, cultuur en samenleving van de KULeuven ("Joris Vlieghe," n.d.) en maakt momenteel deel uit van de *School of Education* aan de universiteit van Aberdeen ("Joris Vlieghe", n.d.). Verder doen we ook beroep op Sharon Todd voor deze dimensie van een pedagogiek van *rightful presence*. Zij is momenteel hoofd van het departement educatie aan de *Maynooth University* in Ierland ("Prof Sharon Todd," n.d.). In verband met de pedagogiek van hoop namen we Darren Webb bij de hand. Hij maakt deel uit van de *school of education* aan de universiteit van Sheffield. Hij analyseerde verschillende soorten hoop en hoe deze verband houden met verschillende soorten pedagogieën ("Dr Darren Webb, BA, MA, PhD," n.d.). Naast Webb gingen we ook ten rade bij Rebecca Solnit. Solnit is Amerikaans auteur, geschiedkundige en activist. Ze heeft veel geschreven over een grote variëteit aan onderwerpen waaronder feminisme, hoop en sociale verandering. Aan het einde van ons theoretisch kader brengen we Tara Fenwick en haar 'arme pedagogie' binnen om de stap naar de praktijk te zetten.

Fenwick, intussen op emeritaat, was verbonden aan het departement educatie van de universiteit van Stirling in Schotland. Zij pleit voor een 'armere pedagogie' die zich afspeelt in het hier en nu en die hoop centraal stelt. Ook inspireerde zij ons met haar socio-materieel perspectief waarmee we aan de slag gingen in ons empirisch onderzoek ("Professor Tara J. Fenwick," n.d.).

Naast het theoretisch hoofdstuk gingen we ook bij enkele auteurs ten rade om het methodologisch hoofdstuk te onderbouwen. We vonden inspiratie bij de visie die Gibson-Graham naar voren schuiven. 'Gibson-Graham' is een pseudoniem voor Katherine Gibson en, de reeds overleden, Julie Graham, beide feministische, politieke economen en economische geografen. Katherine Gibson is professor aan de University of Western Sydney. Gibson-Graham richtte het *Community Economies Collective* op, een samenwerking tussen academische onderzoekers en activisten over de hele wereld. Het doel van het collectief is alternatieve visies op economie te theoretiseren, te vertegenwoordigen en zo mee mogelijk te maken ("JK Gibson-Graham," n.d.; "Professor Katherine Gibson," n.d.). Ook Annemarie Mol komt prominent voor in ons methodologisch hoofdstuk. Mol, Nederlands etnograaf en filosoof, is werkzaam aan de Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen aan de universiteit van Amsterdam ("Mw. prof. dr. A (Annemarie) Mol," n.d.).

### **3.1.2 Stap naar de praktijk**

Dankzij onze literatuurstudie kregen we zicht op zowel de volle rijkdom als specificiteit van het begrip *rightful presence*. Vervolgens formuleerden we enkele dimensies van een pedagogiek van *rightful presence*. Met deze theoretische bagage trokken we naar twee praktijken waarvan we vermoeden dat er zich een pedagogiek van *rightful presence* manifesteert.

We trachtten door observaties en interviews de dimensies beschreven in het theoretisch kader inhoudelijk verder te verrijken en aan te scherpen. Aan de ene kant gaan we kijken naar de ruimte, materialiteit en interacties die plaatsvinden in een praktijk. Op die manier willen we inzicht krijgen in de specifieke dimensies van een pedagogiek van *rightful presence*. Aan de andere kant onderzoeken we de beleving van zowel werknemers als deelnemers van de praktijken. We vragen ons hierbij af wat een pedagogiek van *rightful presence* nu concreet doet met de ervaringen van mensen die direct betrokken zijn op een bepaalde praktijk.

## 3.2 Empirisch onderzoek

### 3.2.1 Case studies

Voor ons empirisch onderzoek kozen we voor twee casestudy's. Op zoek naar geschikte cases maakten we gebruik van het internet om enkele interessante organisaties die met een breed publiek werken, waaronder onder andere migranten, op te sporen. Praktijken waarvan we vermoeden dat ze bovendien burgerschap op een andere manier dan de heersende wettelijke vorm benaderen. We kozen er bewust voor om twee cases te selecteren. Het bestuderen van twee cases zorgt ervoor dat we voldoende tijd en ruimte hadden om beide grondig vast te pakken. We hielden daarnaast nog voldoende tijd over om bevindingen uit de casestudy's terug te koppelen naar het theoretisch kader. Daarnaast bieden twee cases de mogelijkheid om te onderzoeken hoe deze praktijken op gelijkaardige of juist verschillende manieren invulling geven aan een pedagogiek van *rightful presence*. Na een verkenning op internet viel onze keuze op twee Brusselse organisaties: Globe Aroma en De Mangoboom in Bloei. Het feit dat deze organisaties zich beide in Brussel bevinden is geen toeval. De grootstad Brussel krijgt op verschillende manieren te maken met vraag rond (wettelijk) burgerschap en het samenleven van mensen met verschillende (wettelijke) statuten.

#### 3.2.1.1 Korte introductie van de praktijken

Globe Aroma is een open kunstenhuis dat zich in het hartje van Brussel bevindt. Personen zijn hier welkom om verschillende vormen van kunst te beoefenen. Er zijn geen specifieke voorwaarden om deel te nemen en iedereen kan komen en gaan wanneer het hem of haar uitkomt. Precies omdat er geen voorwaarden (lijken te) zijn en iedereen hier vrij binnen en buiten kan lopen, is dit een interessante case voor ons onderzoek. De Mangoboom in Bloei is een Congolese zelforganisatie gelegen in Anderlecht. Deze organisatie werd ons getipt door onze promotor prof. Dr. Vandenabeele. Het Diegem onderzoek, een onderzoek dat op zoek ging naar alternatieve vormen van solidariteit in diversiteit, bood ons ook reeds een interessante analyse van deze praktijk (Debruyne & Oosterlynck, 2016). De organisatie vertrekt vanuit noden en behoeften van mensen: samen een gedeelde taal leren en door interculturele ontmoeting verbinding en solidariteit opbouwen. De Mangoboom in Bloei ligt niet in het centrum van Brussel, waardoor zij, in vergelijking met Globe Aroma, minder toevallige passanten hebben die in contact komen met hun werking. Daarnaast werken zij voor de meeste van hun activiteiten met inschrijvingen. Een heel andere insteek dan bij Globe Aroma dus, waar we de openheid aanvankelijk intuïtief linkten met *rightful presence*. Toch bleek ook De Mangoboom een zeer interessante case om het te hebben over een

pedagogiek van *rightful presence*. Een uitgebreidere beschrijving van deze twee cases volgt in het hoofdstuk vier: Analyse: een pedagogiek van *rightful presence* in de praktijk.

### **3.2.1.2 Contact met praktijken**

We stuurden naar beide organisaties in eerste instantie een e-mail ter introductie, zowel in het Nederlands als in het Frans, met de vraag of we een deel van ons empirisch onderzoek bij hen mochten voeren.

Globe Aroma kregen we snel te pakken via e-mail. Onze contactpersoon bij Globe Aroma, Brecht Theunis, sociaal-artistiek productiemedewerker van Globe Aroma, stelde voor om langs te komen op 14 oktober tijdens 'Se La Fet', een namiddag en avond georganiseerd door Globe Aroma waar heel wat tentoonstellingen, workshops... te beleven waren. Dit was een manier om informeel kennis te maken met deze praktijk. Zo konden we ook de ruimte zien waar Globe Aroma aan de slag gaat. Een eerste onderzoeksactiviteit met Globe Aroma was op 17 oktober. We spraken af met Brecht Theunis om een verkennend interview af te nemen. Een week later, 23 oktober, begonnen we met onze observaties en konden we enkele artiesten spreken. Acht november gingen we een volgende keer langs voor observaties en enkele interviews van deelnemers. We ronden onze dataverzameling bij Globe Aroma af op 13 november met een afrondend interview met Brecht.

Contact opnemen met De Mangoboom in Bloei ging iets moeizamer. Alle communicatie gebeurde in het Frans (voor ons een taal die extra inspanning en voorbereiding met zich meebracht) en verliep traag, daar het bureau niet voltijds bemand is. Uiteindelijk kregen we een verkennend interview vast op 23 oktober 2017 met Mme A. Mayele, coördinatrice van De Mangoboom in Bloei. Op 16 november en 7 december gingen we twee volle dagen observeren en interviews afnemen. Wegens enkele misverstanden, moeizame communicatie en beperkte resterende tijd, besloten we geen afrondend interview af te nemen bij de Mangoboom in Bloei.

In tabel 1 hebben we een overzicht van de dataverzameling geplaatst.

**Tabel 1****Overzicht van dataverzameling**

Datum	Organisatie	Wat?
14 oktober	Globe Aroma	Se La Fet
17 oktober	Globe Aroma	Verkennend interview
23 oktober	Mangoboom in Bloei	Verkennend interview
23 oktober	Globe Aroma	Interview deelnemer
23 oktober	Globe Aroma	Observaties
8 november	Globe Aroma	Observaties
9 november	Mangoboom in Bloei	Observaties
13 november	Globe Aroma	Afrondend interview
16 november	Mangoboom in Bloei	Observaties
7 december	Mangoboom in Bloei	Observaties

### 3.2.2 Onderzoeksvisie

#### 3.2.2.1 Een ontologisch uitgangspunt

For ethnographers today, no task is more important than to make small facts speak to large concerns, to make the ethical acts ethnography describes into a performative ontology of [Economy], and the threads of hope that emerge into stories of everyday revolution. (Gibson-Graham, 2014, p. 147)

Voor een onderzoeksvisie en -aanpak vonden we inspiratie bij Gibson-Graham. Bovenstaande quote van Gibson-Graham (2014) toont aan waarop ook wij willen inzetten met onze masterproef. Gibson-Graham willen de dominante kapitalistische opvatting binnen de economie doorbreken en de



variatie aan diverse economieën zichtbaar maken. Gibson-Graham (2015) stellen dat het kapitalisme ons verleid heeft te geloven dat dit model bovenaan de ladder van ontwikkeling staat en dat iedere economie op zoek naar verbetering diezelfde ladder moet beklimmen. Gibson-Graham proberen deze denkcultuur die het kapitalisme met zich meebrengt te doorbreken door een overzicht te geven van bestaande alternatieven voor het kapitalisme. Keer op keer zijn ze op zoek naar alternatieve economieën die ons toestaan op een creatieve manier na te denken over economie in zijn geheel. Zo pogen ze de realiteit te differentiëren. We gebruiken de onderzoeksvisie van Gibson-Graham als inspiratiebron. We trekken een analogie naar ons eigen onderzoek waarin we de realiteit van burgerschap willen differentiëren.

Gibson-Graham (2015) stellen dat het zien van economische verschillen, en niet langer alles te denken vanuit kapitalistische dominantie, een zeer aparte onderzoekspraktijk vereist. Om op verschil te duiden, moeten we het kapitaalcentrische conceptueel raamwerk waarin elke andere economische activiteit als tegendraads, aanvullend, samenvallend... beschreven wordt, verlaten. Om de variatie aan mogelijkheden te zien, moeten we afstappen van een systematische benadering en gaan voor een waarderende en beschrijvende insteek. Er moet een nieuwe woordenschat en taal in leven geroepen worden die deze variëteit kan registreren zonder het steeds te vergelijken met een kapitalistisch denken. Met onze masterproef willen we de dominante juridische kijk op burgerschap verlaten en alternatieve vormen van burgerschap niet langer toetsen aan een juridisch kader. Met *rightful presence* schuiven we een burgerschap-als-praktijk naar voren. Burgerschap-als-praktijk staat in contrast met burgerschap-als-status daar het geen kwalificatiecriteria oplegt voor het al dan niet burger-zijn. *Rightful presence* wordt niet onderzocht in teken van dit juridisch kader, maar neemt een eigen volwaardige plaats in. We willen een bijdrage leveren aan het in kaart brengen van het diverse landschap aan burgerschapspraktijken. Hierbij willen we de vele verschillen waarderen. Elke praktijk heeft zijn eigen volwaardige plek in dit landschap en wordt niet afgezet tegen een dominant discours. Het zijn de concrete, lokale initiatieven die zaadjes van hoop doen ontspruiten en weerwoord bieden aan het dominante discours. Deze kleinschalige praktijken bieden de mogelijkheid tot een opening voor nieuwe manieren van leven. Eenmaal we een divers landschap van burgerschapspraktijken onthullen, kunnen we de dynamieken te pakken krijgen die we willen aanmoedigen. We zijn er ons van bewust dat deze masterproef slechts een bescheiden bijdrage vormt.

Dat onderzoek een belangrijke rol speelt in dit differentiëren van de wereld tonen ook Cameron, Gibson en Hill (2014) aan. Ze bespreken *community food economies* waarbij interdependentie tussen

mensen en de niet-menselijke wereld naar de voorgrond wordt geplaatst en bezorgdheden over het samenleven ethisch worden onderhandeld. De praktijk in deze alternatieve gemeenschappen “laat toe dat collectieve en wereldse belangen voorgenomen worden op winst en buitensporige groei” (Cameron, Gibson, & Hill, 2014, p. 119). In hun artikel benadrukken ze de rol die onderzoek kan spelen in het promoten en zorg dragen van nieuwe *community food economies*. Ze wijzen op de rol die onderzoek kan spelen in het differentiëren van de realiteit: “In our climate- and resource-changed world we must seriously consider what economic food futures we are going to advocate, and how, as researchers, we are going to help participate in bringing these futures into being” (Cameron, Gibson, & Hill, 2014, p. 129). Cameron, Gibson en Hill wijzen hiermee op een bepaalde wetenschappelijke verantwoordelijkheid. Vragen als: ‘Hoe biedt ons werk mogelijkheden?’, ‘Wat voor soort wereld willen we mee uitbouwen?’, en ‘Wat is het effect van het theoretiseren van zaken op deze manier?’ staan hierbij centraal (Gibson-Graham, 2008). In deze masterproef gaan we bijgevolg uit van een ontologisch uitgangspunt. Met onze masterproef proberen we een bijdrage te leveren aan de werkelijkheid van de migrantencrisis. Als wetenschappers trachten we in de werkelijkheid te interveniëren en dit mee vorm te geven door die werkelijkheid te bekijken vanuit het referentiekader van een pedagogiek van *rightful presence*.

Deze verantwoordelijkheid die voortkomt uit het opnemen van een ontologisch uitgangspunt, doet de gangbare idee van een ‘neutrale’ onderzoeker geheel teniet. Cameron (2015) wijst erop dat deze onderzoeksbenadering de idee van ‘neutraal’ onderzoek aan de kant schuift: “Research would entail making a stance for certain worlds and for certain ways of living on the planet, and taking responsibility for helping to make these worlds more likely and these ways of living more widespread” (Cameron, 2015, p. 100). Dit soort onderzoek vereist een hoopvolle houding. Er wordt op zoek gegaan naar alternatieven, manieren van leven met menselijke en niet-menselijke anderen. Een onderzoeksethiek “means not just foregrounding the realities our research is helping to build, but also attending to how our research methods might help to bring these realities into being” (Cameron, 2015, p. 100). Deze hoopvolle houding vraagt ons een andere oriëntatie ten aanzien van theorie dan de gebruikelijke ‘sceptische’ houding. We accepteren dat het doel van theorie niet is kennis uit te breiden door dominante kaders te bevestigen maar om ons te helpen om ‘openingen’, een ruimte van vrijheid en mogelijkheid aan te bieden. (Gibson-Graham, 2008). Om dit te bereiken stellen Gibson-Graham voor om een ‘zwakke theorie’ toe te passen.

### 3.2.3 *Weak theory and thick description*

The essential task of theory building ... is not to codify abstract regularities but to make thick description possible, not to generalize across cases but to generalize within them. (Geertz in Gibson-Graham, 2014, p. 151)

*Weak theory* is een vorm van theorie die als doel heeft een gedifferentieerd landschap zichtbaar te maken. In tegenstelling tot *strong theory*, die vertrekt vanuit bestaande dominante discours en die gebeurtenissen als begrijpbaar en voorspelbaar volgens dit dominante discours wil beschrijven, is het bij *weak theory* niet de bedoeling om algemeenheden te formuleren. *Weak theory* observeert, interpreteert en heeft aandacht voor nuances en diversiteit. Op die manier draagt het bij aan een open toekomst in plaats van te bekrachtigen van wat we al weten. De praktijk van *weak theory* gaat gepaard met een weigering om verklaringen te veralgemenen, een weigering “to know too much” (Gibson-Graham, 2008, p. 619). De keuze om met *weak theory* te werken beïnvloedt wat voor wereld we kunnen inbeelden en creëren want “how we represent the world contributes to enacting that world” (Gibson-Graham, 2014, p. 149). We gaan voor een wereld waarin we kunnen construeren in plaats van een wereld van weerstand bieden tegen een zogenaamd beter of hoger dominant denkbeeld. Het gaat bijgevolg niet (in hoofdzaak) over het uitschrijven van een kritiek, maar we trachten een bijdrage te leveren aan het gedifferentieerd landschap van praktijken die zich inlaten met vraagstukken over migratie en burgerschap en op hun manier een antwoord naar voren schuiven. We willen twee concrete cases observeren of en hoe een pedagogiek van *rightful presence* vorm krijgt, zonder dit steeds te moeten aftoetsen of verdedigen tegen een dominant juridisch discours. We willen realiteiten aan het licht brengen om zo bij te dragen aan een gedifferentieerd landschap met betrekking tot burgerschap. Dat pleidooi om grote overkoepelende theorieën en visies los te laten, zien we ook terug in de armere pedagogiek van Fenwick (2006). Zij pleit ervoor om de verschuiving te maken naar het hier en nu. We dienen ons te richten op concrete dagelijkse praktijken en wat zich daar afspeelt. Hierdoor kunnen we het nieuwe en onvoorspelbare binnenlaten.

*Thick description* is een methode die deze *weak theory* ondersteunt en kracht bijzet. Het is een methode die aandacht vestigt op nuances, verschillen, diversiteit... Waar *thin description* vaak voorbij gaat aan de complexiteit van het menselijk gedrag door te snel (cultureel geladen) namen en termen op acties te kleven, wil *thick description* net recht doen aan die complexiteit in al haar facetten. Het is een methode die oog heeft voor verschillende meer of minder zichtbare acties en

interacties. Het is een methode die openstaat voor verrassingen om zo tot nieuwe inzichten te komen (Gibson-Graham, 2008; 2014). Geïnspireerd door de ideeën van *weak theory* trokken we naar de praktijk. We wilden ons focussen op enkele concrete praktijken en bekijken wat er in die concrete setting gebeurt. *Thick descriptions* zijn niet gericht op het veralgemenen over cases heen. Tijdens onze casestudy's gaan we niet op zoek naar veralgemeenbare wetmatigheden maar trachten we de case in al z'n complexiteit in beeld te brengen. We kiezen ervoor om in een concrete setting, in het hier en nu, te werk te gaan. We moeten een open houding aannemen die het mogelijk maakt ons te laten verrassen om zo nieuwigheden op het spoor te komen. We kozen ervoor om data te verzamelen aan de hand van observaties en interviews. Tegelijkertijd is de uitdaging om de nodige flexibiliteit te hanteren om mee te gaan in wat zich op het moment aandient. Ook in de tekst van Mol (2014) lezen we een pleidooi om onderzoekstechnieken gesitueerd te gebruiken. Welke technieken zinvol zijn, hangt volgens haar af van de situatie. Ze beschrijft deze houding als een dialoog tussen de manier van benadering en een situatie, een geval, een probleem. Het gaat hier niet over een nieuwe en zekere methodologie maar over 'opmerkzaam worden'. Het gaat over aandachtig zijn voor het heden, voor de concrete situatie die zich voor de dag stelt (Reyskens & Vandenabeele, 2014; Masschelein, 2010). Het is een aandachtig kijken naar concrete dingen zonder vooraf te bepalen wat je als onderzoeker allemaal zal zien. Zo lezen we in Gibson-Graham (2008, p. 625): "The field is not a site where we recognize or particularize what we already know, but a place where we create the new". Een perspectief die goed aansluit bij ons onderzoek naar een pedagogiek van *rightful presence* is een socio-materieel perspectief. Zowel de methode van *thick description* als een socio-materieel perspectief pleiten voor een studie gegrond in het concrete. Ook een pedagogiek van *rightful presence* vindt steeds plaats in het concrete: een concrete ruimte, met concrete mensen en concrete zaken.

### **3.2.3.1 Socio-materieel perspectief**

Enkele kernideeën van Gibson-Graham die we meenemen naar onze eigen masterproef zijn het differentiëren van de realiteit, hoe kleine praktijken bijdragen aan grotere, maatschappelijke bezorgdheden en het samenspel tussen menselijke en niet-menselijke aspecten die een praktijk vorm geven. Om onze onderzoeksbenadering die hierop geïnspireerd is verder vorm te geven, gaan we ten rade bij een socio-materieel perspectief. Dit perspectief plaatst niet langer alleen het individu centraal, maar bekijkt ook materiële, niet-menselijke aspecten als belangrijke actor in het vormen van interacties en realiteiten.

Het socio-materieel perspectief kent een diffuse bijdrage van heel wat verschillende auteurs en stromingen (Fenwick & Landri, 2012; Reckwitz, 2002). Er bestaat een hele 'familie' die omschreven kan worden als socio-materieel: *actor-network theory* (ANT), 'after-ANT', complexiteitstheorie... Deze stromingen hebben allen andere theoretische en ontologische wortels en leverden een bijdrage aan verschillende wetenschappelijke velden zoals filosofie, politieke wetenschappen, sociologie, geografie, pedagogiek... Wij trachten hier een socio-materieel perspectief (of beter: de gelijke noemer van socio-materiële perspectieven) onder de knie te krijgen, het kort te situeren en te duiden op het belang van het perspectief in het kader van onze masterproef. We doen dit aan de hand van enkele sleutelementen. We geven hier slechts een korte inleiding in het socio-materieel perspectief omdat het ons te ver zou leiden er hier diep op in te gaan.

Een eerste sleutelement dat in de brede waaier aan socio-materiële perspectieven gemeenschappelijk is, is het materiële. Materie, *things that matter*, ontbreken vaak in onderzoek. 'Materie' verwijst naar alle dagelijkse dingen in het leven, zowel organisch als anorganisch, technologisch en natuurlijk. Denk maar aan eten (Harbers, Mol, & Stollmeyer, 2002; Mol & Mesman, 2017), een krant (Noens & Ramaekers, 2014), een sok (Vanden Bouverie & Simons, 2016), internet, een plant (Cameron, Manhood, & Pomfrett, 2011)... Materialen neigen genegeerd te worden en worden vaak naar de achtergrond geschoven terwijl 'het menselijke' een podiumplaats wegkaapt. Materialen worden vaak aan de kant geschoven vanuit een vooringenomen interesse voor (menselijk) bewustzijn en cognitie of ze worden herleid tot slechts gereedschappen ondergeschikt aan een menselijk plan. Hierdoor ontstaat er een dichotomie tussen het menselijke subject en het materiële. Het socio-materieel perspectief problematiseert dit strikt onderscheid en wijst op de sterke invloed van het materiële. Het materiële is niet langer alleen een puur feitelijk gegeven, maar het wordt een *matter of concern*, iets dat er toe doet. In het Westers denken wordt er vaak vanuit gegaan dat dingen niet kunnen handelen of performen. In een socio-materiële benadering zijn deze typisch humane eigenschappen niet langer het privilege van mensen. Er wordt een *agency* toegewezen aan 'dingen'. De ontkenning van het belang van materie minimaliseert de bijdrage en kwaliteiten van deze dingen. Fenwick (2015) wijst erop dat dingen performatief zijn: ze zijn niet enkel een object, maar hebben de mogelijkheid een bepaalde daad te voltrekken en andere te belemmeren. Ze handelen en zo kunnen ze uitsluiten, uitnodigen en bepaalde vormen van deelname reguleren.

Een tweede element in de socio-materiële benadering is het relationeel aspect. Het gaat hier niet alleen om de relatie tussen mensen, maar ook om de relatie tussen menselijk en niet-menselijke

dingen. In dagelijkse praktijken is het materiële en menselijke namelijk steeds verweven. Het socio-materieel perspectief stelt dat het menselijke bestaan vorm krijgt in en als een wirwar van mensen en 'dingen'. Zo is de aard van het leven verbonden met de samenkomst van zowel menselijke als niet-menselijke elementen. Het onderliggende idee is dat 'iets' niets is in isolatie, maar slechts betekenis krijgt wanneer het verbonden is met andere zaken op een specifieke en dynamische manier. Onderzoek doen met een socio-materiële bril betekent dat we erkennen, zoals Mol (2014) argumenteert, dat een methodologische techniek steeds tegelijk materieel en sociaal is. Aan de hand van een interview met John Law beschrijft Mol het heterogene karakter van technieken: de sociale inbedding en de materialiteit spelen beiden een rol. Zowel de visie die Gibson-Graham naar voren schuiven als een socio-materieel onderzoeksperspectief benadrukken het belang van de relatie tussen menselijke en niet-menselijke aspecten. Ook materiële elementen hebben een belangrijk aandeel in het vormen van de realiteit. Dat aandeel mag zeker niet verwaarloosd worden bij het in kaart brengen van een gedifferentieerd landschap.

Een derde sleutelement van de socio-materiële benadering is openheid. Het is een perspectief dat ruimte biedt aan de rommeligheid van de wereld. Het is een methode die een opening biedt, die ruimte creëert voor wat we nog niet weten. Hetgeen onderzocht wordt, krijgt vorm gedurende het onderzoek (Mol, 2014). Als onderzoeker nemen we een open, hoopvolle houding aan zodat er ruimte is voor wat we niet weten. We laten ons verrassen door het hier en nu om zo tot nieuwe inzichten te komen. Mol pleit ervoor om spanning zichtbaar te houden in plaats van alles in een bepaald kader te persen. Ze pleit voor een verscheidenheid van data naast elkaar veeleer dan pogen alles in dezelfde hokjes te duwen. Dat is wat Gibson-Graham ook willen met het differentiëren van de wereld. Er moet ruimte zijn voor verschillende (kleine) zaken naast elkaar. Voor zowel Mol als Gibson-Graham is hetgeen onderzocht wordt in deze benadering niet iets dat op voorhand vastligt, maar krijgt het doorheen het onderzoek verder vorm. Wat onderzocht wordt, wordt niet gezien als vooraf bestaande objecten van onderzoek, maar helpt veeleer realiteiten produceren.

### **3.2.4 Dataverzameling**

De dataverzameling kunnen we opdelen in drie delen. We startten met een verkennend interview (zie Bijlage A: verkennend interviewleidraad organisaties). Zo leerden we de organisatie beter kennen, gingen we reeds op zoek naar bepaalde accenten en leerden de organisaties ook ons beter kennen. We vroegen de toestemming om enkele observaties en gesprekken met deelnemers uit te voeren. Naast het verkennend interview interviewden we enkele deelnemers (zie Bijlage B: interviewleidraad deelnemers). We kozen voor semi-gestructureerde interviews. We stelden een

aantal vragen op, maar lieten ons ook graag leiden door hetgeen gezegd werd. Na het eerste interview voerden we enkele observaties uit tijdens de dagelijkse werking en activiteiten van de organisaties (zie Bijlage C en D). Tot slot wilden we afronden met opnieuw een interview. Hierop peilden we naar bijzonderheden die ons zijn opgevallen en gingen we dieper in op bepaalde zaken of vroegen verduidelijking.

### **3.2.4.1 Observaties**

Tussen interviews door voerden we observaties uit tijdens de dagelijkse werking en activiteiten van de organisaties. We kozen hier voor een etnografische observatie. Het kijken dwong ons om de concrete praktijken helder in beeld te krijgen en ons te richten op de burgerschapspraktijken die zich daar vormden. We trachtten, met in ons achterhoofd onze onderzoeksvisie zoals hierboven uitgewerkt, aandachtig te kijken naar concrete dingen zonder vooraf al te bepalen wat we als onderzoeker wilden zien. Om deze observaties vanuit een socio-materieel perspectief vorm te geven, gingen we ten rade bij heel wat artikels die vanuit dezelfde insteek onderzoek voerden. Zo kwamen we onder meer terecht bij een tekst van Reyskens en Vandenabeele (2015) met als onderwerp de Zinneke Parade in Brussel. Deze tekst gaf ons enkele handvaten om concreet aan de slag te gaan. Reyskens en Vandenabeele (2015) hebben het over 'kijken met' wat ze afzetten tegenover 'kijken naar', hiervoor halen ze inspiratie bij David Hansen:

'Kijken met' wil iets zeggen dat de eigen veronderstellingen en theorieën veranderen onder invloed van het kijken, in tegenstelling tot 'kijken naar' dat vertrekt van in theorie gefundeerde hypothesen. Dit 'kijken met' vergt veel inspanningen omdat het niet duidelijk is waar dit kijken naar toe zal leiden. (Reyskens & Vandenabeele, 2015, p. 363)

We kozen ervoor om in onze observaties een protocol te volgen. We volgden een deelnemer (geen medewerker) gedurende een kwartier en schreven alles neer van de activiteiten, bewegingen, handelingen... die de deelnemer gedurende het geobserveerde kwartier uitvoerde. De selectie van geobserveerde deelnemers gebeurde zeer arbitrair. We waren als onderzoeker ter plaatse aanwezig en trachtten hetgeen we observeerden zo letterlijk en volledig mogelijk neer te schrijven. Een protocol maakte dat we niet vervielen in een soort 'mechanistische' kijkwijze (Reyskens & Vandenabeele, 2015). Hiermee wordt bedoeld dat we dan voornamelijk aandacht zouden hebben voor zaken waarvan wij denken dat ze belangrijk zijn in het kader van ons onderzoek. Met het opleggen en volgen van een bepaald protocol lieten we onze 'doelen' even achterwege en dwongen we onszelf te 'kijken met'. Zo werd "onze blik als het ware onderbroken en onze aandacht gericht

naar iets dat nog niet in onze gedachten was” (Reyskens & Vandenabeele, 2015, p. 364). We keken naar zowel menselijke interacties als naar acties en interacties met niet-menselijke zaken. Zo kwamen we tot gedetailleerde beschrijvingen (zie Bijlagen C en D). Het willekeurig karakter van dit protocol en de discipline die het met zich meebracht, zorgde voor een focus op het ‘hier en nu’, van deze concrete praktijken.

### **3.2.4.2 Interviews**

De onderzoeksbenadering die we hanteren gaat gepaard met heel wat onzekerheden en ‘niet weten’. Het vraagt een open houding van de onderzoeker. Bovendien bestaat het gevaar dat je bij het uitvoeren van enkel observaties heel wat van de context niet ziet. Een observatie is namelijk een momentopname. Om hieraan tegemoet te komen, kozen we ervoor om de observaties aan te vullen met interviews. Op die manier hoopten we meer vat te krijgen op de bredere context waarin deze praktijken zich bevinden en bovendien ook vat te krijgen op de ervaringen die deze praktijken teweegbrengen. We peilden aan de hand van interviews ook naar de ervaring van een pedagogiek van *rightful presence*, iets wat louter met observaties niet mogelijk is. Daarom startten we in elk van de cases ons onderzoek met een verkennend interview met een van de werkrachten van de praktijk in kwestie. Het doel van dit interview was de organisatie beter leren kennen. Daarnaast wilden we van dit verkennend interview ook gebruik maken om nog eens te peilen naar verwachtingen en te schetsen wat we willen onderzoeken. We namen in beide praktijken ook interviews af van de deelnemers. Bij Globe Aroma sloten we ons onderzoek af met een afrondend interview met een werkracht. Bij de Mangoboom in Bloei zijn we hier, zoals eerder vermeld, niet meer toe gekomen. Hierdoor hebben we onze observaties en bedenkingen niet meer kunnen aftoetsen op het einde. Het zou kunnen dat we van sommige zaken de achtergrond niet mee hebben en niet steeds de nodige nuance aan de dag konden leggen in onze analyse. We hebben wel af en toe met Mme Mayele gesproken tussen de observaties door en konden zo, voor zover ons Frans dit toeliet, al wat kleine dingen afgetoetst.

Voor de methode van de interviews kozen we voor een semi-gestructureerd interview. We stelden vooraf enkele vragen op, maar dit was geen vaste vragenlijst die strikt gevolgd moest worden. Voor de interviewleidraad zie Bijlagen A en B. We lieten ons leiden door de antwoorden die gegeven werden. Op die manier was er ruimte om in te gaan op zaken die werden aangehaald door de respondent (Cambré & Waeye, 2001). We hadden enkele ruime thema’s waarover we het willen hebben met de respondent op voorhand opgesteld: beleving van de organisatie en de ruimte, relationaliteit (andere mensen, ruimte, dingen...) en burgerschap. Bij elk van deze thema’s hadden



we een hele reeks vragen in ons hoofd. Deze thema's waren een houvast tijdens het afnemen van ons interview. Ze zorgden ervoor dat we ons licht lieten schijnen waar nodig, maar bijkomend boden ze genoeg ruimte om in te spelen op het moment zelf. Zowel het verkennend- als verdiepend interview namen we op. Zo konden we optimaal inspelen door aandachtig te luisteren en bij te vragen op het moment zelf. Na de eerste interviews met deelnemers kozen we ervoor de interviews met de deelnemers niet op te nemen. De vraag of we het mochten opnemen creëerde bij een eerste respondent een zeer hoge drempel. We kozen ervoor tijdens het interview enkele zaken neer te schrijven en deze direct na het interview zo nauwkeurig mogelijk aan te vullen.

### **3.2.5 Analyse van data**

Aan de hand van de data uit beide cases scherpten we de dimensies uit het theoretisch kader verder aan. We verwerkten onder elke dimensie de cases eerst los van elkaar. Ze zijn zo verschillend, we wilden ze beiden in hun uniciteit recht doen. De data van de interviews en de observaties zijn met elkaar verweven. In een laatste deel van onze analyse brachten we beide cases met elkaar in dialoog.

We trachtten in onze analyse het kader van *rightful presence* dat we ontwikkelden toe te passen op de twee praktijken. We zetten onze bevindingen niet af tegen een dominant juridisch discours over burgerschap, maar brengen onze bevindingen naar voor als een bijdrage aan het in kaart brengen van het gedifferentieerde landschap met betrekking op burgerschap. We poogden niet om (veralgemeenbare) betekenissen naar voren te halen maar eerder om bepaalde dimensies van een pedagogiek van *rightful presence* te beschrijven in deze twee concrete praktijken. Deze ideeën impliceren een analyse die bijgevolg geen 'hermeneutische' analyse (het onderzoeken van praktijken van burgerschap om de maatschappelijke of politieke betekenis ervan beet te krijgen) is, maar eerder een registratie van hoe de dimensies van een pedagogiek van *rightful presence* vorm krijgen binnen twee praktijken. De analyse gebeurde in het heen en weer gaan tussen het voortdurend herlezen van de verkregen data en de studie van literatuur. We toetsten opmerkingen met elkaar, gingen erover in gesprek met onze promotor en de praktijken om tot een rijke en waardevolle analyse te komen.



## 4 Analyse: een pedagogiek van *rightful presence* in de praktijk

In dit hoofdstuk trachten we onze data neer te schrijven en te analyseren. Eerst gaan we in op beide praktijken en beschrijven we de ruimte van de praktijken. Vervolgens ambiëren we de dimensies van een pedagogiek van *rightful presence*, zoals opgebouwd in het theoretisch kader, verder vorm te geven aan de hand van de data die we verzamelden bij beide praktijken. Onder elke dimensie schrijven we telkens onze bevindingen in beide praktijken. We zetten ze echter niet tegen elkaar af. Beide praktijken zijn zo verschillend en we willen graag recht doen aan hun eigenheid. Tot slot maken we de link tussen de cases en ons kernbegrip *rightful presence*. In dit deel brengen we beide cases in dialoog met elkaar.

### 4.1 Praktijken

#### 4.1.1 Globe Aroma

Globe Aroma is een open en laagdrempelig kunstenhuis in Brussel. Het biedt een plek aan nieuwkomers, migranten, Brusselaars... die zich artistiek willen ontplooiën, begeleiden hen in hun persoonlijke creatieve parcours en lokken interactie met de kunst- en cultuursector uit door participatieve projecten op te zetten. Globe Aroma vormt een artistieke vrijplaats waar zowel vluchtelingen en asielzoekers, Brussel(aars), de wijk(bewoners)... als spelers uit de migratiesector en het kunstveld samenkomen. Het is opgericht in 2002. In de beginjaren lag de focus voornamelijk op koken, maar geleidelijk aan verschoof de focus naar het artistieke. Globe Aroma heeft drie pijlers. Een eerste pijler is er het open kunstenhuis. In het centrum van Brussel bieden ze een atelier aan voor kunstenaars met een migratieachtergrond. De kunstenaars kunnen hier binnenwandelen en hun ding komen doen, maar tegelijkertijd is het atelier een ontmoetingsplek, een plaats waar ze een kop koffie kunnen komen drinken. Naast het open kunstenhuis houdt Globe Aroma zich bezig met de cultuurlijn, dit is de tweede pijler van Globe Aroma, en is een project dat momenteel volop in verandering is. Eén keer per maand houden ze een cultuursalon voor de bewoners van het klein kasteeltje waar ze culturele activiteiten in Brussel voorstellen en ze de drempel (proberen) weg te nemen om hieraan deel te nemen. Via dit cultuursalon vinden kunstenaars ook hun weg naar het open kunstenhuis. De derde en laatste pijler van Globe Aroma zijn de co-creatie projecten. Hiervoor nodigen ze professionele kunstenaars uit die samen met de kunstenaars van Globe Aroma een

kunstwerk uitwerken. Dit kan gaan van een voorstelling tot een kortfilm (“Globe aroma,” n.d.; “De 3 pijlers,” n.d., B. Theunis, persoonlijke communicatie, 17 oktober 2017).

Wij focussen ons op de dagelijkse werking van Globe Aroma voor ons onderzoek, namelijk het open kunstenhuis. Het uitgangspunt van deze werking, een plaats aanbieden waar iedereen zijn ding kan komen doen, waar er plaats is voor ontmoeting en dialoog, waar iedereen ongeacht afkomst of status welkom is, lijkt ons het interessantst voor ons onderzoek.

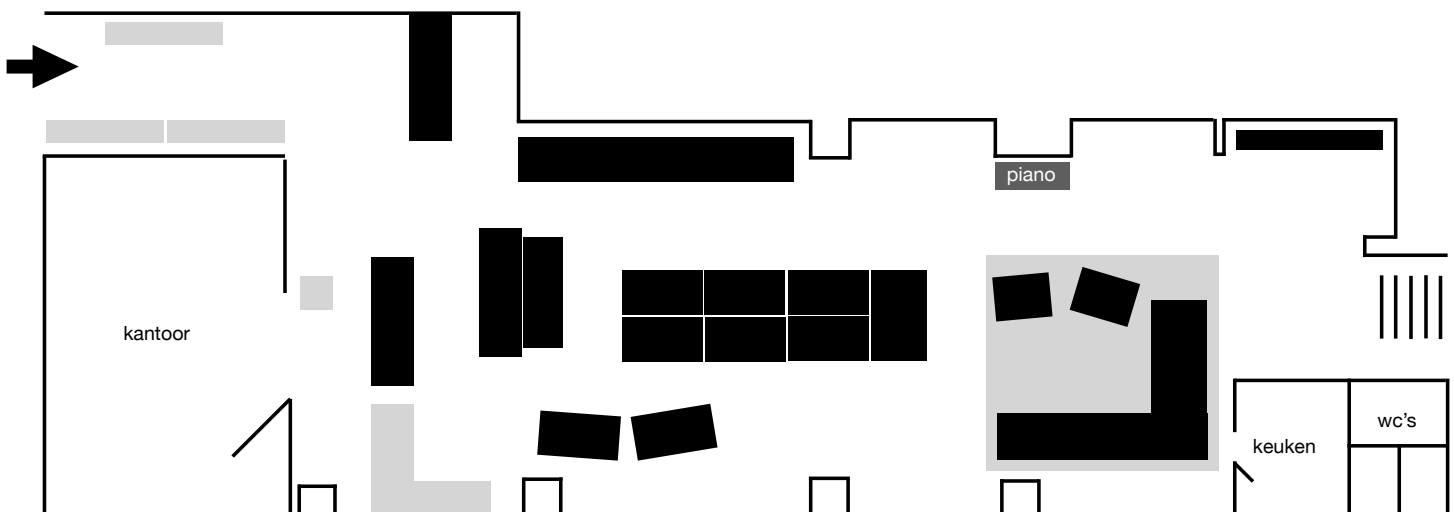
## **Beschrijving van de ruimte**

Globe Aroma bevindt zich, sinds de verhuis van augustus 2015, in hun nieuwe stek in de Moutstraat 26 in Brussel op wandelafstand van het Centraal Station. Globe Aroma ligt op een zeer gemakkelijk te bereiken plaats in Brussel. Dit zorgt ervoor dat naast de mensen die sowieso naar Globe Aroma komen er ook toevallige passanten kunnen binnenwandelen. Vanuit de straatkant zie je een open poort met de woorden ‘Globe Aroma’ in het groot erboven. Via deze poort kom je in een kort gangetje dat uitkomt op het atelier van Globe Aroma.

Via een deur betreed je het atelier van Globe Aroma. Deze deur hoeft niet van binnenuit geopend te worden. Het atelier van Globe Aroma bestaat uit één grote open ruimte. Bij het binnenkomen door de deur gaat er steeds automatisch een luide bel af. Je komt in de grote werkruimte terecht, waarvan het eerste deel is ingericht als een inkomhal. Rechts van de deur heb je twee grote ramen die zicht geven op de bureaus van de medewerkers. De inkomhal loopt tot aan het einde van deze bureaus. Naast de twee grote ramen die uitgeven op de inkomhal hebben de bureaus nog twee grote ramen die uitkijken op de centrale werkruimte. Tussen deze twee ramen bevindt zich een deur naar de bureaus. Deze deur naar de bureaus staat steeds open. In de inkomhal hangt een groot prikbord. Op dat prikbord hangen verschillende affiches, zowel in het Nederlands als in het Frans (Se La Fet, optredens, reclame voor cursussen, een slogan tegen racisme, een geschreven papier van iemand die op zoek is naar een Jazz band...). Tussen de posters hangt een gekleurd blad met daarop de Wifi-code. Onder het prikbord liggen verschillende folders om mee te nemen (van kunstactiviteiten, taallessen, danslessen...). Naast het prikbord hangen nog heel wat affiches. Iets verder in de inkomhal staat een krijtbord op wieltjes. Hierop staat meermaals *welcome* geschreven. Achter dit krijtbord bevindt zich de grote ruimte van het atelier, deze is niet afgescheiden van de inkomhal. Naast de grote centrale werkruimte is er ook nog een repetitielokaal voor de muzikanten en een bovenverdieping voor onder andere exposities. De werking van het openkunstenhuis speelt

zich voornamelijk af in de grote werkruimte. We focussen hieronder daarom enkel op deze centrale ruimte.

In het midden van de grote ruimte staan verschillende losse tafels en stoelen, deze stonden gedurende onze observaties in verschillende opstellingen. Op de tafels ligt er heel wat materiaal: tassen, papieren, potloden, penselen... Achteraan in de grote centrale ruimte bevindt zich een verhoog met zetels. Tussen de zetels staat een kist die dienst doet als salontafel met daarop glazen en tassen. Tussen de zetels liggen enkele verdeelstekkers. Vanuit de zetels kijk je uit over de werkruimte. Aan de muren in de centrale ruimte hangen verschillende posters, papieren met informatie (van culturele evenementen, infoavonden, inschrijvingslijst Zinnekeparade...) en werken van artiesten. De linkermuur in de werkruimte bestaat uit allerlei nissen. In deze nissen ligt heel wat materiaal (schildersezel, kast met diverse materialen, werken van artiesten, verf, penselen...). Verspreid over de werkruimte staan enkele kasten. Deze kasten verschillen van grootte, vorm en materiaal. Op sommige kasten plakt een naam van een artiest, sommige kasten zijn open, andere gesloten.



*Figuur 1. Plattegrond Globe Aroma*

Achteraan in de ruimte is er een kleine keuken waarin alle basisvoorzieningen (een oventje, gasvuren, een kleine frigo, microgolfoven, waterkokers...) zijn om eten te maken. In het keukentje hangen ook enkele papieren met instructies over het gebruik van de keuken, telkens in vier talen (Nederlands, Frans, Engels en Arabisch). Achter deze keuken zijn twee toiletten en een lavabo. Achter de centrale ruimte bevindt zich een repetitielokaal, achter een gesloten deur, voor de muzikanten. Tegen een kleine betaling kunnen de muzikanten hier repeteren. Deze ruimte rekenen

we niet meer mee tot het open atelier. Ook de exporuimte boven, te bereiken met een trap die vertrekt in de centrale werkruimte, rekenen we niet tot het open atelier.

#### **4.1.2 Mangoboom in Bloei**

Le manguier est un arbre sous lequel tout le monde trouve sa place. Le Manguier en Fleurs donne un espace de vie, d'échange, de rencontres et de solidarité aux enfants, jeunes, adultes et seniors. ("Le Manguier en Fleurs," 2016)

*Le Manguier en Fleurs* of De Mangoboom in Bloei opende in 1996 haar deuren als Congolese zelforganisatie. Zelforganisaties zijn organisaties ontstaan door groepen en/of personen met een migratieachtergrond, om sociale en culturele noden op te vangen. Zo gaan ze eenzaamheid bij senioren tegen door een seniorenwerking op poten te zetten en organiseren ze taalklassen om gehoor te geven aan de nood aan taalonderwijs. In 1998 werd de Mangoboom erkend als Vereniging zonder Winstoogmerk (vzw). Doorheen de jaren creëerde de Mangoboom steeds meer ruimte voor diversiteit. De Mangoboom staat open voor iedereen en zorgt voor een laagdrempelig onthaal. Door mond-aan-mond reclame komen veel mensen terecht bij de Mangoboom (A. Mayele, persoonlijke communicatie, 23 oktober 2017). Vandaag nemen er mensen deel met tientallen nationaliteiten met een variatie aan burgerschapsstatuten. De Mangoboom in Bloei stelt zich tot doel het samenleven tussen verschillende gemeenschappen te bevorderen door educatie, vorming en socio-culturele activiteiten. Mevrouw Mayele omschrijft de Mangoboom als een a-politieke, niet-confessionele vereniging die ruimte geeft voor reflectie en discussie. Ze benadrukt echter dat dit niet betekent dat ze zich niet politiek engageren. Iedereen die geïnteresseerd is, is welkom om zich in te schrijven bij de Mangoboom. Hetzelfde geldt voor religie. Ze richten zich tot iedereen, toch zijn nieuwkomers hun voornaamste te bereiken doelgroep. Culturele verschillen worden beschouwd als bron van verrijking. Pluralisme is voor de Mangoboom een dialoog tussen verschillende meningen en overtuigingen (A. Mayele, persoonlijke communicatie, 23 oktober 2017; Debruyne & Oosterlynck, 2016; "Le Manguier en Fleurs," 2016).

Hun dagelijkse werking bestaat uit meerdere luiken. Een eerste luik is het organiseren van socio-culturele activiteiten gericht op ontmoeting en sociale cohesie tussen deelnemers. Een tweede luik is educatie. In dat luik staat taalverwerving centraal (Frans, Nederlands, maar ook andere talen zijn er welkom en worden gestimuleerd). Er worden huiswerkklassen georganiseerd waar kinderen ondersteund worden in het maken van huiswerk en ze gaan er ook al spelenderwijs aan de slag met

taal. Volwassenen kunnen er terecht voor cursussen geletterdheid, Frans als vreemde taal en *Tables de conversation*. Een derde luik is de seniorenwerking die elke donderdag plaatsvindt. De seniorenwerking draait rond het ontmoeten (zo eten ze telkens samen), sport en bewegingsactiviteiten, creatief bezig zijn... De vierde en laatste pijler die we onderscheiden is het ondersteunen van een ontwikkelingsproject in DR Congo: het Voedingscentrum Kalo in de Provincie Bandundu (A. Mayele, persoonlijke communicatie, 23 oktober 2017; Debruyne & Oosterlynck, 2016; "Le Manguier en Fleurs", 2016).

## **Beschrijving van de ruimte**

De Mangoboom in Bloei heeft een hoofdadres in de Nellie Melbalaan in Anderlecht. Een deel van hun activiteiten gaan ook door in dienstencentrum Kaai in Anderlecht. Voor de beschrijving van de ruimte hebben we ervoor gekozen om ons te richten op dit hoofdadres. Dit is hun thuisbasis. In het dienstencentrum zitten ook nog andere organisaties.

Je betreedt de Mangoboom in Bloei door aan te bellen aan de deur. Wanneer je aanbelt, kan je de deur gewoon openen. Er hoeft niemand van binnenuit de deur te openen. Je komt binnen in een kleine inkomhal. Via een tweede gesloten deur, die je zelf kan openen, kom je van de inkomhal in de centrale ruimte. Dit is een rechthoekige ruimte waarop verschillende open en gesloten deuren uitgeven. In deze ruimte staan enkele losse tafels en stoelen die verplaatst kunnen worden. Aan de muren hangen verschillende posters, affiches, foto's (info over de werking/verwezenlijkingen van de Mangoboom, kaarten en posters met enkele foto's en de Franse woorden erbij, posters met een aankondiging van (gepasseerde) activiteiten van de Mangoboom, posters met foto's...) en een slinger met de rechten van het kind. In een hoek in de ruimte staat een rek met verschillende tijdschriften, zowel informatieve als ontspannende. Op dit rek staat een klok. Zowel de tijdschriften als posters en affiches zijn in het Frans.

Op deze centrale ruimte komen 5 kleinere ruimtes uit. Twee van deze ruimtes zijn lesruimtes. Hierin staan banken met stoelen gericht naar een whiteboard en hangen enkele posters aan de muur (met praktische informatie zoals het metro- en busnet van Brussel, met duiding van Franse begrippen...). In een van deze twee lokalen hangt een blad met handgeschreven gedragsregels voor de kinderwerking op. Een van deze twee lokalen bevindt zich achter een verschuifbare wand die gedeeltelijk open is. Het andere leslokaal bevindt zich achter een deur, die steeds gesloten is. Een derde kleinere ruimte is de bureau van Mme Mayele. Deze deur is soms geopend, soms ook niet. In deze ruimte staat een groot L-vormig bureau met een computer. Er staan en liggen ook heel wat

boeken en dozen. De twee andere ruimtes zijn ruimtes die tijdens de pauze door de cursisten gebruikt worden. De deuren van deze twee ruimtes staan steeds open. In de ene ruimte is een koelkast te vinden en alles om thee of koffie te maken. Daarnaast staat er ook een tafel met computer op. In de andere ruimte is een lavabo en zijn de wc's. Er staat ook een kookfornuis, maar dat doet eerder dienst als tafel. Op het fornuis stond namelijk een amalgaam aan materiaal: enkele handdoeken, een kom een glazen schotel met fruit... In deze twee ruimtes wordt heel wat materiaal opgeslagen gaande van gezelschapsspelletjes tot een friteuse.



*Figuur 2. Plattegrond Mangoboom in Bloei*



## 4.2 Pedagogiek waar ruimtelijkheid een specifieke rol speelt

### Globe Aroma

De manier waarop de ruimte een rol speelt bij Globe Aroma linken we aan de dimensie *place as locale* van Agnew (2011). Het belang van de plaats gaat verder dan louter het adres en de ligging, de ruimte maakt dingen mogelijk. Zoals S.<sup>1</sup> zei in een interview: “C’est plus que l’espace.” (S., persoonlijke communicatie, 23 oktober 2017) Ze maakt bepaalde handelingen mogelijk en brengt bepaalde waarden en gedragingen met zich mee. Zo observeerden we op 23 oktober 2017:

D. is geconcentreerd aan het schrijven. Hij zit op het puntje van zijn stoel, gebogen over een tafel en schrijft met een stylo in een schriftje. Het schriftje ligt op een open Japanse krant. Daarnaast liggen er nog enkele losse papieren, een brood en een flesje water. Verder op de tafel ligt een stapel magazines. Af en toe spreekt D., bijna onhoorbaar, tegen zichzelf. De bel gaat. Het teken dat er iemand binnenkomt. D. geeft geen blijk dat hij dit hoort. Er passeert een man die D. aanspreekt. D. haalt zijn smartphone boven. Ze babbelen. Ze ronden het gesprek af, dit duurde zo’n 10 seconden. De gesproken taal was Frans. D. leest neergeschreven passages luidop voor, voor zichzelf. Hij maakt hierbij af toe handgebaren. Hij neemt het schrift vast met beide handen en houdt het voor zich uit. Hij leest een passage voor en legt vervolgens het schrift weer voor zich neer en schrijft iets neer. Hij wrijft in zijn ogen.

(Observaties Globe Aroma, 23 oktober 2017)

Het feit dat er een tafel en een stoel zijn, waar D. zich aan kan zetten in een ruimte waar hij geconcentreerd kan werken, nodigen uit om te schrijven, lezen, muziek te maken... D. schrijft voor een hele tijd geconcentreerd door. We leiden zijn concentratie af uit zijn houding (op het puntje van zijn stoel, gebogen over zijn schrift) en de observatie dat hij af en toe stil tegen zichzelf babbelt. De tafels en stoelen in het atelier troffen we doorheen onze bezoeken aan Globe Aroma in verschillende opstellingen aan en vaak werden ze voor verschillende doeleinden gebruikt. De ene keer diende het om enkele tassen koffie te ondersteunen, een andere keer ondersteunde het een schoolboek Frans, nog een andere keer was de tafel onzichtbaar door de vele partituren die erop verspreid lagen. De

---

<sup>1</sup> Om de privacy van de deelnemers te waarborgen schrijven we steeds de eerste letter van de naam. Soms kenden we de naam niet en gebruikten we een fictieve letter.

aanwezigheid van deze tafels en stoelen bepalen mee het gebruik van de ruimte. Ook andere elementen in de ruimte bepalen mee de rol die de ruimte krijgt voor de deelnemers:

I arrived here by coincidence. I need a place in Brussels. Here we have a kitchen, we have toilets. Je ne suis pas dans la rue. J'aime bien que c'est simple. I arrive on bicycle, I arrive tired. I like making some tea. I go to the church nearby.

(E., persoonlijke communicatie, 12 november 2017)

E. beschrijft hoe Globe Aroma een 'simpele' ruimte aanbiedt en tegemoet komt aan bepaalde fysieke 'basisbehoeften': er is een keuken, er zijn toiletten en je hebt een dak boven je hoofd. Deze observaties en interviews laten zien hoe de eenvoud van de ruimte kansen biedt om er aanwezig te kunnen zijn en vanuit die aanwezigheid te doen wat men wilt. Ook van belang is dat er wifi ter beschikking is. Op het prikbord in de inkomhal hangt een zeer opvallend A4-blad met daarop in het groot het wifi-wachtwoord. Dit is een van de aantrekkingskrachten van de ruimte van Globe Aroma, die ook vermeld wordt in de gesprekken met de artiesten. Veel mensen gebruiken het internet om bijvoorbeeld te telefoneren naar familie. Communicatie met mensen die niet in België wonen is hier zeer belangrijk. Er zit bijna continu een groepje in het 'salon' te surfen op het internet (B. Theunis, persoonlijke communicatie, 13 november 2017).

Dingen kunnen er gewoon gebeuren, er is niemand die vreemd opkijkt. Wanneer een artiest Globe Aroma binnenkomt, begroet hij of zij doorgaans de mensen die al aanwezig zijn. Ook wij werden zonder aarzeling begroet. Mensen kijken niet op van onze aanwezigheid, stellen ons geen vragen over waarom we daar zijn en begroeten ons zoals anderen ook begroet worden. Volledig onopgemerkt aanwezig zijn, is echter niet mogelijk. Bij het binnenkomen van de ruimte gaat er steeds een luide bel af. Hierdoor wordt je aanwezigheid direct verraden. Ondanks het frequent afgaan van de bel, wordt hier door de artiesten weinig aandacht aan geschonken. Wanneer een artiest binnenwandelde, zagen we dat ze begroet werd door de beroepskrachten die opkeken bij het horen van de bel. Dit door een hand op te steken vanuit het kantoor dat via een raam uitkijkt op de inkomhal. Tijdens ons afrondend interview met Brecht Theunis vroegen we naar de functie van de bel. Hij liet ons weten dat de bel voornamelijk dient om de werkkrachten bewust te maken van het feit dat er iemand nieuw binnen wandelt zodat ze eens kunnen "wuiven" en weten wie er binnen is (B. Theunis, persoonlijke communicatie, 13 november 2017).

Brecht Theunis benadrukte bij de interviews het belang van een laagdrempelig karakter van Globe Aroma. Het begroeten van de mensen is daar een zeer belangrijk aspect van. Die begroetingen spelen zich zowel tussen de artiesten onderling als tussen het personeel onderling als tussen de artiesten en het personeel af. Ook tijdens de gesprekken met de artiesten kwam duidelijk naar voren dat ze geen barrières ervaren en gewoon naar Globe Aroma kunnen komen wanneer ze dit graag willen :

Je viens quand j'y pense. Il n'y a pas de barrières. La porte est ouverte, si tu as envie de venir ou si tu as quelque chose à faire, tu viens.

(D., persoonlijke communicatie, 12 november 2017)

S. nuanceert dit en zegt:

Il y a des barrières linguistique, des barrières culturelles, des barrières religieuse... Mais c'est tout cela qui forme Globe Aroma. C'est connaître l'autre en diversité. Mais quand on dit barrières, pour moi, c'est négative. Je préfère qu'on parle de différence culturelle et de diversité culturelle. Barrières: c'est bloqué, fermé, comme la frontière. Il faut casser les barrières. (S., persoonlijke communicatie, 23 oktober, 2017)

S. zegt dat er wel degelijk barrières zijn, al spreekt hij liever over 'culturele verschillen'. Het woord barrière draagt voor hem een negatieve lading. De culturele verschillen ervaart hij niet als negatief bij Globe Aroma. Het is juist dat wat Globe Aroma kenmerkt. Barrières, die moeten we doorbreken. Het laagdrempelig karakter uit zich op een zeer concrete manier door bijvoorbeeld de afwezigheid van de deur tussen het atelier en het kantoor. Zowel werknemers als artiesten verplaatsen zich flexibel tussen het atelier en het kantoor. Vanaf het moment dat het atelier open is (12u) mogen de artiesten ten alle tijden naar het bureau komen. Met het wegnemen van de deur hebben ze "een letterlijke drempel" weggenomen (B. Theunis, persoonlijke communicatie, 13 november 2017).

Die toegankelijkheid is echt de basis van wat we hier doen in het atelier. (...) Elke keer als er iemand nieuw komt, er direct iets tegen zeggen, een tas koffie aan te bieden. Dat eerste gesprek is altijd heel belangrijk. Zo kan je direct laten merken: Kijk, je bent hier welkom.

(B. Theunis, persoonlijke communicatie, 13 november 2017)

Globe Aroma biedt een 'simpele' ruimte aan die voldoet aan een aantal noden van de kunstenaars: zowel fysieke noden (bv. men kan er naar het toilet), sociale noden (bv. men kan via sociale media in contact staan met vrienden en familie) als kunstgerelateerde noden (bv. men kan er rustig aan een tafel zitten schrijven, er is materiaal aanwezig om te werken...). Door de ruimte zo in te richten en aan te bieden, nodigt ze uit tot bepaalde handelingen (zoals het begroeten van elkaar) en waarden (respect voor elkaar). Naast het vervullen van deze noden, wat een eerste stap is om mensen aanwezig te laten zijn in de ruimte, zet Globe Aroma sterk in op de toegankelijkheid (door bv. het openzetten van de deur tussen het atelier en het kantoor).

### **De Mangoboom in Bloei**

De specifieke rol die de ruimte krijgt in de werking van de Mangoboom in Bloei doet in de eerste plaats denken aan de *place as location* (Agnew, 2011). De fysieke ligging van de ruimtes heeft een belangrijk aandeel in de werking. Mme Mayele vertelde ons dat veel deelnemers bij de Mangoboom terecht komen via de school die vlakbij het hoofdadres in de Nellie Melbalaan ligt (A. Mayele, persoonlijke communicatie, 23 oktober 2017). Ook voor hun andere locatie, het dienstencentrum 'De Kaai' in het centrum van Anderlecht, speelt nabijheid een belangrijke rol. De meeste deelnemers komen uit Anderlecht zelf en komen naar de Mangoboom in Bloei omdat het dicht bij is. De activiteiten van de Mangoboom beperken zich echter niet tot deze twee plaatsen. Tijdens het verkennend interview vertelde Mme Mayele over de uitstapjes die ze maken tijdens de werking. Ook tijdens onze bezoeken aan de seniorenwerking waren we getuigen van hoe een uitstap naar een dansfeest en een uitstap naar een tentoonstelling werden geregeld. In dit voorbeeld valt het op dat de ruimte, waar normaal gezien de activiteiten plaatsvinden, gereduceerd wordt tot louter een vertrekplaats.

In zowel het voorbeeld van de uitstappen als het belang van de nabijheid is het vooral het fysieke aspect van de ruimte dat een rol speelt. Een ander aspect van *place as location* is de link die er is met andere plaatsen. Tijdens de seniorenwerking zagen we hoe de, voornamelijk Congolese, dames honderduit tegen elkaar babbelden. Deze gesprekken verliepen dikwijls in het Lingala. Door deze taal binnen te halen in de ruimte ontstaat er een link tussen de plaats van de activiteit en de plaats van hun herkomst. Naast deze aspecten die voornamelijk aansluiten bij *place as location* merkten we ook elementen van *place as locale* op. De ruimte maakt ook dingen mogelijk binnen de Mangoboom in Bloei.

On donne l'espace surtout aux seniors, en fait. Les seniors se retrouvent seul pendant toute une journée. Et ce que nous essayons c'est de leurs donner un espace par tant de rencontre où ils peuvent sortir de leur isolement et qui peuvent aussi leur permet de se mouvoir à l'aise... On laisse un espace de parole pour que les personnes puissent vraiment s'exprimer et se sentir à l'aise et dire ce qu'il pense, ce qu'il voudrait.

(A. Mayele, persoonlijke communicatie, 23 oktober 2017)

Uit bovenstaand citaat, afkomstig uit het verkennend interview, blijkt dat de Mangoboom in Bloei een plaats wil aanbieden waar mensen elkaar kunnen ontmoeten, waar ze vrijuit kunnen spreken en waar ze zich op hun gemak voelen. Bij het aanbieden van deze ruimte waar mensen kunnen zijn, richten ze zich voornamelijk op senioren haalt Mme Mayele aan. Nochtans richt de Mangoboom in Bloei zicht tot een veel breder publiek in hun verschillende werkingen (A. Mayele, persoonlijke communicatie, 23 oktober 2017). Tijdens onze observaties stelden we zelf ook een verschil vast in het gebruik van de ruimte. Voor de lessen Frans wordt de ruimte voornamelijk functioneel gebruikt. Het is het leslokaal waar er Franse les gegeven wordt. Deelnemers komen ernaartoe om een taal te leren. De ruimte is op dat moment minder een ruimte waar mensen elkaar kunnen ontmoeten. Bij de seniorenwerking zien we dit wel veel meer. De senioren komen naar de activiteit om elkaar te ontmoeten. De sfeer zit goed, er wordt veel gelachen en de dames hebben het druk met het vertellen van allerhande verhalen. Voor hen is de ruimte een ruimte waar ze zich goed kunnen voelen, waar ze op hun gemak zijn. Iets wat daarbuiten niet altijd mogelijk is. Een dame vertelt ons dat ze naar de Mangoboom komt om iets te doen voor haarzelf. Ze amuseert zich er en ontmoet nieuwe mensen. Tijdens de rest van de week is ze druk bezig met huishoudelijke taken en de zorg voor haar kleinkinderen. De Mangoboom is voor haar een plaats waar ze deze huishoudelijke en zorgtaken naast zich neer kan leggen.

De ruimte waar mensen vrijuit kunnen spreken, zich op hun gemak kunnen voelen... zoals Mme Mayele die in het citaat hierboven beschrijft, wordt voornamelijk aangeboden aan de senioren. Tijdens de lessen is het uitgangspunt niet een ruimte om elkaar te ontmoeten, vrijuit te spreken... Dat dit niet het uitgangspunt is, neemt niet weg dat dit wel kan plaatsvinden. Ook tijdens de les ontmoeten mensen elkaar, in de pauzes wisselen ze verhalen uit... De inrichting van de ruimtes speelt ook een rol in het ontstaan van deze ontmoetingen. De leslokalen zijn klassiek ingericht, vooraan een bord, ruimte voor de leerkracht en in de rest van het lokaal tafels en stoelen hier naartoe gericht. Het lokaal waar de seniorenwerking doorgaat, is op enkele tafels en stoelen aan een kant na een grote lege ruimte. Ook op de muren zijn er (bijna) geen posters te vinden. De eenvoud

van deze ruimte maakt het mogelijk dat deelnemers kriskras door elkaar kunnen lopen, zitten... Dit werkt verschillende ontmoetingen en het uitwisselen van verhalen in de hand. Het is veel meer een ruimte waar de deelnemers vrijblijvend kunnen zijn. Deelnemers lopen vrij binnen en buiten, wie later toekomt begroet hartelijk de hele groep en krijgt een minstens even hartelijke begroeting terug. Tijdens de Franse les daarentegen waren we getuigen van hoe een laatkomer op een kordate manier gewezen werd op het feit dat hij te laat was. Het gebruik van de ruimte in de Mangoboom in Bloei varieert dus naargelang het luik van de werking.

### 4.3 Ervaring van potentialiteit

#### Globe Aroma

Globe Aroma biedt een rustige ruimte aan. Er hangt geen klok aan de muur, er speelt geen muziek. Het eerste wat ons opviel bij de observaties was dat iedereen in Globe Aroma 'zijn of haar ding deed'. Wat mensen hier doen, is zeer uiteenlopend. Dit gaat van tokkelen op een gitaar, huiswerkbegeleiding, samen een kop koffie drinken, schilderen tot scrollen op hun gsm met oortjes in. Er is ruimte voor simpelweg *allowing others to be* (Darling, 2011). Het open kunstenhuis van Globe Aroma installeert een soort vrijheid en openheid waar mensen gewoon kunnen zijn. Ook in de gesprekken met de artiesten kwam dit aan bod:

Depuis que j'y suis passé je l'ai aimé. Ce n'est pas que les autres places ne sont pas bonnes, mais d'abord on aime [Globe Aroma] bien où on a des possibilités: ici tu vois les gens, tu as la place, tu peux t'asseoir, tu peux passer ton temps, tu peux faire ton creation...

(D., persoonlijke communicatie, 12 november 2017)

D. spreekt over 'mogelijkheden', er is van alles mogelijk in Globe Aroma. Je kan er komen om elkaar te ontmoeten, er is plaats, je kan er zitten, je tijd nemen, een kunstwerk maken... Deze mogelijkheden verbinden wij met de notie van potentialiteit en vinden we ook terug in de ervaring die de artiesten verbinden met de ruimte van Globe Aroma. Er is steeds de vrijblijvende mogelijkheid om zich artistiek te ontplooiën.

Globe Aroma est une maison culturelle qui est ouverte à tous les mondes. A tous les artistes: les musiciens, les peintres, les danseurs, les créateurs et tous les autres. C'est un espace de travail, de rencontre à la fois. C'est très intéressant de faire des rencontres et travailler ici.

(S., persoonlijke communicatie, 23 oktober 2017)

Tous les artistes montrent leur talent ici. Quand quelqu'un a des talents, ils lui aident à les développer. Il y a l'occasion ici de développer son talent.

(D., persoonlijke communicatie, 12 november 2017)

De ervaring van potentialiteit zoals we opmerken bij Globe Aroma is een ervaring van iets kunnen. Wat dit is, ligt niet vast. Gewoon er kunnen zijn, elkaar er kunnen ontmoeten, er een gedicht kunnen schrijven, er huiswerk maken... Wat dit kunnen eventueel teweegbrengt (vriendschap, een project, een tentoonstelling, het inspireren van anderen...), ligt ook niet vast. Zoals ook in bovenstaande citaten wordt aangehaald zijn de ontmoetingen die plaatsvinden binnen Globe Aroma van belang. In Globe Aroma vinden zowel zeer korte interacties plaats (begroeten bij het binnenkomen, in het passeren...) als meer intensieve ontmoetingen zoals eetmomenten 's avonds waarbij soms spontaan voor elkaar gekookt wordt en de tafels allemaal tegen elkaar geschoven worden.

La différence avec les autres places c'est d'abord l'ambiance. Les gens, ils sont ensemble. Ici on voit tout le monde. On n'est pas caché. Aux autres place tu a fini et tu pars, mais ici tu a fini et tu restes encore ici.

(D., persoonlijke communicatie, 12 november 2017)

I don't have friends here. I don't try to have friends, non plus. I'm here for my art. But there is something here with the migrants, there is an energy. It's difficult to see, because you see migrants who live in the streets, but they have energy. I like that. They have something, they have a mind, brain.

(E., persoonlijke communicatie, 12 november 2017)

De ene artiest wijst op het belang van de *ambiance* die er heerst. Men is er niet louter om zich bezig te houden met iets, maar ook als men klaar is, blijft men nog 'hangen'. Globe Aroma is dus niet louter een ruimte om iets te verwezenlijken. Men is er ook voor de *ambiance*, voor het samen zijn met anderen. De tweede quote benadrukt dan weer het belang dat je er op jezelf kunt zijn. Ook de tafels en stoelen en de flexibele opstelling ervan zorgen dat verschillende dingen mogelijk zijn in de ruimte: zowel in groep samenzitten als alleen. De tweede quote beaamt dat er 'iets is', er is een 'energie' die voortkomt uit het samenzijn met anderen die dingen mogelijk maakt.

## De Mangoboom in Bloei

De ervaring van potentialiteit linken we bij de Mangoboom in Bloei sterk met het leren van een taal. Een gedeelde taal maakt het mogelijk dat mensen in interactie treden met elkaar, dat mensen elkaar leren kennen en leren samenleven. Ook Mme Mayele benadrukte tijdens het verkennend interview het belang van dialoog:

Nous pensons que la communication et le dialogue facilite le vivre ensemble. Donc, pour nous vraiment, le point essentiel, c'est le dialogue. Le dialogue on se fait par la communication et par la connaissance de l'autre. La vision vraiment importante pour nous, c'est par l'apprentissage de la langue, les gens puissent se respecter et vivre ensemble. Et accepter que les gens sont different.

(A. Mayele, persoonlijke communicatie, 23 oktober 2017)

Taalverwerving is een belangrijk onderdeel van de werking van de Mangoboom in Bloei. Zoals Mme Mayele aangeeft is het door het leren van een gemeenschappelijke taal dat mensen elkaar kunnen respecteren en verschillen kunnen accepteren. Tijdens onze observaties van de taallessen zagen we hoe een gedeelde taal inderdaad dialoog tot stand brengt. Zo zagen we hoe een leraar in zijn les (16 november) ruimte maakt voor eigen inbreng. De les was opgebouwd rond klanken. Hij schreef de klanken op het bord en vroeg in welke woorden deze klanken voorkwamen. Hij schreef alle woorden op het bord die de cursisten aanhaalden. Soms werd er dieper ingegaan op deze woorden. Er ontstond discussie over de betekenis van een woord en er werd dieper op ingegaan, cursisten gaven voorbeelden van de context waarin zij de woorden gebruikten. Op die manier leren cursisten elkaar en delen van de leefwereld van de anderen kennen. Er wordt stilgestaan bij de verschillen die er zijn tussen de cursisten. In deze les beoogt de leerkracht niet zozeer een vooraf bepaald leerresultaat te behalen. De inhoud van de les wordt in dit voorbeeld mee bepaald door de cursisten. De nadruk ligt hier op de interactie tussen de cursisten en het leren kennen van elkaar en elkaars leefwereld.

We zagen ook hoe de gedeelde taal zonder tussenkomst van een leerkracht dialoog in de hand werkte. Tijdens de pauzes treden cursisten in gesprek met elkaar, hoe *basic* hun Frans ook mag zijn. De gemeenschappelijke taal maakt het ook mogelijk dat cursisten elkaar helpen. In een les die we observeerden was een groep 40 minuten bezig met het onderscheid tussen *petit fils* en *petite fille*, zonder enige vorm van visuele ondersteuning. Dat maakte dat niet alle cursisten even snel mee waren. We zagen dat cursisten dit opvangen en aan elkaar uitleg gaven, het opschreven en zo het



verschil uitlegden. Men helpt elkaar, (her)vertaalt voor elkaar en gaat simpelweg met elkaar om. Hier zagen we opnieuw het belang van interactie die mogelijk gemaakt wordt door de gedeelde taal.

De taallessen in de Mangoboom in Bloei zijn dus veel meer dan enkel het verwerven van het Frans. Deze gemeenschappelijke taal opent heel wat mogelijkheden. Cursisten kunnen in dialoog treden met elkaar, ze maken kennis met andere leefwerelden. Ze leren elkaar kennen, appreciëren en verschillen accepteren. Op die manier draagt de gemeenschappelijke taal bij aan het samenleven. Door het oefenen van de taal en het gemeenschappelijke doel om het Frans te beheersen, wordt er op een ongedwongen manier met elkaar om gegaan. Achter het op het eerste zicht simpele idee van het aanbieden van lessen Frans, schuilen veel meer mogelijkheden.

## 4.4 Pedagogiek gestoeld op hoop

### Globe Aroma

We proberen de artiesten te begeleiden in hun projecten, vaak als brug naar andere organisaties. (...) Vaak kunnen we hen financieel niet helpen, wat een hoge drempel is. Dan is het altijd tof om samen naar een oplossing te zoeken. Af en toe helpen we bij het schrijven van dossiers. We zoeken actief mee naar een weg om projecten van artiesten mogelijk te maken.

(B. Theunis, persoonlijke communicatie, 13 november 2017)

Globe Aroma probeert kansen te creëren door zoveel mogelijk drempels weg te halen. Ze bieden zowel een plaats aan als ondersteuning voor artiesten. Wanneer een artiest op moeilijkheden botst, proberen ze steeds samen op zoek te gaan naar een oplossing. We herkennen hier heel wat kenmerken van *resolute hope*. Er wordt gekeken naar de huidige situatie en kansen gecreëerd. Het is een individuele hoop die het individu capabel acht om zijn wegen zelf uit te zetten en zijn doelen te bereiken (Webb, 2013).

Doelen vooropstellen is vrijblijvend bij Globe Aroma. Toch zijn er bepaalde artiesten die zeer ambitieuze doelen nastreven zoals het in elkaar steken van een tentoonstelling. Hier tracht Globe Aroma de artiesten zo goed mogelijk in te ondersteunen. Dit door samen op zoek te gaan naar financiële steun, materiële middelen, een ruimte aan te bieden, een luisterend oor... Toch is het niet enkel gericht op individuele doelen, ook bredere sociale condities zitten mee in het spel. Zo ontstaan

vanuit ontmoetingen in het atelier debatten en samenwerkingen. Globe Aroma biedt een ruimte aan voor creatieve processen die het maatschappelijk debat aandrijven.

## **De Mangoboom in Bloei**

En '96, nous avons constaté que les jeunes qui venaient d'autre pays quand ils arrivent ici, ils avaient des problèmes de programmes. Alors on a mis sur pied la remise à niveau pour les élèves de secondaires. Pour attraper les maths, le français, le néerlandais... Donc on a mis ça sur pied et à '98 nous sommes devenus une ASBL (...) Avec le temps on a mis le français pour les adultes sur pied, on a mis sur pied l'alphabétisation pour des adultes

(A. Mayele, persoonlijke communicatie, 23 oktober 2017)

De Mangoboom in Bloei is ontstaan vanuit de vaststelling dat leerlingen met migratieachtergrond schoolse moeilijkheden ervoeren. De Mangoboom wilde hen hierin tegemoet komen, aangezien zoiets (in de buurt) nog niet echt bestond. Deze insteek, het idee dat er iets ontbreekt, een ervaring van onvolledigheid, zien we ook terug bij een kritische hoop. Een pedagogiek van hoop krijgt vorm vanuit een protest en kritische houding ten aanzien van bestaande structuren. Het is geen pedagogiek van grote overkoepelende radicale visies of doelen. Wel is het een pedagogiek die ontstaat vanuit lokale noden en verlangens. Mme Mayele schetste hoe de werking van de Mangoboom in Bloei geleidelijk aan uitbreidde door vragen. Zo vroegen ouders van een leerling die naar de Mangoboom kwam of ook zij er Franse les konden volgen. Zo werd ook een aanbod van Franse lessen voor volwassenen uit de grond gestampt (A. Mayele, persoonlijke communicatie, 23 oktober 2017). De werking van de Mangoboom in Bloei ontstaat steeds 'van onder uit', het is steeds een bepaalde vraag of nood die aan de grondslag ligt van de concrete activiteiten. Deze pedagogiek op basis van een kritische hoop speelt zich af in het onmiddellijke, in het hier en nu, maar is gericht op de toekomst. Het gaat om hoe we participeren in het moment. Op die manier creëert de pedagogiek ruimtes die op hun beurt nieuwe mogelijkheden (zoals de interactie tussen deelnemers, het leren samenleven... waar we onder de dimensie potentialiteit op ingingen) faciliteren. Deze nieuwigheden worden mogelijk gemaakt in pedagogische ontmoetingen die plaatsvinden in het dagelijks leven. Door die ontmoeting met de ander botsen we op grenzen en deze grenzen scheppen nieuwe mogelijkheden (Webb, 2013).

Deze kritische hoop ligt aan de grondslag van de Mangoboom in Bloei en doet dienst als een soort richtinggevend principe. Wij hebben dit niet geobserveerd tijdens het bijwonen van lessen of van de seniorenwerking, maar het was wel merkbaar wanneer Mme Mayele sprak (haar gedrevenheid, haar

bezieling, haar ambitie om er te zijn voor mensen die elders uit de boot vallen...). Kritische hoop is als het ware haar drijfveer om te doen wat ze doet met de Mangoboom in Bloei.

## 4.5 Pedagogiek gericht op de wereld

### Globe Aroma

L'ambiance, c'est pas facile. Les relations avec les autres personnes, avec des autres artistes, ce n'est pas facile. Mais, c'est *rich*. Parce qu'il y a une énergie. Une énergie qui marche. It's an exchange. Somebody put this (E. wijst naar een groot zwart doek) so you can't see my work. So, I am studying the idea: to put something black in front of my work. It's good this problem now. I don't fight it, but I begin to think. In an expo, I put my things and I put something black in front of it. I am trying to use the idea, because I would have never thought of it in my head. But it's a good idea. So, it's not a problem, it's a gift. This is the same thing that happens with other things.

(E., persoonlijke communicatie, 12 november 2017)

E. beschrijft dat het zich bevinden in een ruimte met heel wat verschillende ideeën "a gift" is. Zo zei ook S.: "C'est la variété qui fait la beauté des choses." (S., persoonlijke communicatie, 23 oktober 2017). De maatschappelijke veronderstelling dat we moeten 'leren' omgaan met diversiteit zet Globe Aroma op de helling. De wereld komt binnen in Globe Aroma en mensen gaan om met diversiteit. Artiesten komen Globe Aroma binnen als burger waar ze omgaan met diversiteit, zonder meer.

Je pense que tu es citoyen dans un milieu, comme tous les artistes, ils sont des citoyens. Faire des arts, c'est de la citoyenneté ici. Peut être quelqu'un qui n'est pas un citoyen ici, c'est quelqu'un qui prend la drogue, qui apporte la merde.

(D., persoonlijke communicatie, 12 november 2017)

D. beschrijft dat ze in de context van Globe Aroma allen burger zijn. Hij verbindt burgerschap aan doen aan kunst. Dit hoorden we ook terug bij S.:

D'abord, un citoyen, c'est quelqu'un qui est là physiquement. Mais qui est là aussi activement. C'est quelqu'un qui apporte son contribution et contribue dans la société. C'est quelqu'un qui respecte les fondements de la société: les droits, la loi, la justice, la liberté...

Mais pour moi, il y a citoyen et il y a citoyen. Mais quand tu n'a pas la nationalité, tu peux dire que tu es citoyen Belge. Par exemple, si je fais des expositions, mes livres... Les moments où je participe activement à la société Belge, je suis citoyen. Donc il y a citoyen et citoyen. Le citoyen qui est du pays, qui a des droits et des devoirs. Et un citoyen qui vit dans la pays, qui participe activement à la société.

(S., persoonlijke communicatie, 23 oktober 2017)

S. maakt een onderscheid tussen formeel burgerschap (iemand die over de Belgische nationaliteit beschikt) en burgerschap-als-praktijk. Deze burgerschap-als-praktijk beschrijft hij als het actief deelnemen aan de samenleving. De invulling van deze tweede vorm van burgerschap laat hij open, maar dit kan vorm krijgen door bijvoorbeeld het in elkaar steken van een tentoonstelling. Binnen Globe Aroma staat burgerschap-als-praktijk centraal: men moet niet leren omgaan met diversiteit of leren over inburgering. Op die manier kunnen de artiesten binnen en buiten Globe Aroma een bepaalde *agency* claimen. Globe Aroma probeert de artiesten ook steeds "in beweging" te krijgen, ze te laten participeren in projecten (zoals de Zinneke Parade) en ze zo de wereld in te sturen (B. Theunis, persoonlijke communicatie, 17 oktober 2017).

## **De Mangoboom in Bloei**

*We komen binnen in de seniorenwerking. Ons tweede bezoek. We zeggen een algemene 'bonjour' en krijgen veel 'bonjours' terug, we nemen twee stoelen en zetten ons tegen de kant in de ruimte. In ons deel van de ruimte zit niemand, de senioren zitten rond een tafel links van ons. Twee vrouwen nemen een stoel en zetten zich tegenover ons in de ruimte. Er komt een derde vrouw bij, ze zet haar stoel in de rij. De rij groeit stelselmatig aan. Voor we het weten is er een cirkel van stoelen gevormd, zodanig dat ook wij in de cirkel zitten. We kijken naar elkaar en moeten eens lachen.*

(Observaties, seniorenwerking Mangoboom in Bloei, 7 december 2017)

Met bovenstaande beschrijving leiden we de gerichtheid op de wereld, die zeer kenmerkend is bij de Mangoboom in Bloei, in. De Mangoboom in Bloei staat steeds open om nieuwe mensen te verwelkomen. Dat hebben we zelf ondervonden, zoals hierboven beschreven werden we onmiddellijk, letterlijk, in de groep opgenomen. Het was onze bedoeling om op een afstand te zitten. Bij ons vorig bezoek was dit deel van de ruimte leeg gebleven. Zo hoopten we met onze aanwezigheid minst mogelijk invloed uit te oefenen. Er werd ons ook gevraagd om het aanwezigheidsblad aan te vullen met onze namen. Of we het nu wilden of niet, onze aanwezigheid

werd in acht genomen. De Mangoboom in Bloei ademt een gerichtheid op de wereld uit. Ze brengen mensen, met verschillende uiteenlopende achtergronden, samen. “Nous acceptons tous les mondes, de tous les origines” (A. Mayele, persoonlijke communicatie, 23 oktober 2017). In praktijk is het niet vanzelfsprekend om echt iedereen bij de werking te betrekken, daar is de Mangoboom zich bewust van. Maar ze streven er wel naar om een zo breed mogelijk publiek aan te trekken en staan open voor iedereen. Zo kunnen mensen elkaar leren kennen en leren samenleven. Dat leren samenleven is ook wat De Mangoboom in Bloei verstaat onder burgerschap. Burgerschap leer je vanuit ervaring, het is niet iets dat je in een lesinhoud naar voren brengt. Mme Mayele zegt hier het volgende over:

La citoyenneté je ne pense pas que ça soit aussi quelque chose qui doit s'apprendre comme ça aux cours. La citoyenneté c'est quelque chose qui doit se vivre. (...) La citoyenneté se vit et par le vécu on apprend. (...) Citoyenneté, c'est apprendre comment à vivre avec les autres. Ça s'apprend on vivant. La citoyenneté, c'est vie. En parlant, on apprend. (...) Il y a une procédure pour devenir citoyen, mais la citoyenneté, ça prend tous le temps. Puisque la vie change.

(A. Mayele, persoonlijke communicatie, 23 oktober 2017)

In dit citaat komt het belang van communicatie nog eens naar boven. Door met elkaar te spreken, leert men samenleven, zegt Mme Mayele. De Mangoboom in Bloei wordt gekenmerkt door een focus op het talige aspect. Door in te zetten op taalverwerving, ontstaat er een gemeenschappelijke taal waardoor mensen met elkaar in dialoog kunnen treden. Vanuit hun focus op taal is de Mangoboom in Bloei gericht op het faciliteren van het samenleven tussen mensen in een superdiverse context. En in dat samenleven krijgt burgerschap als een praktijk vorm. De gerichtheid op de wereld is dus nooit veraf bij de Mangoboom in Bloei.

## 4.6 Een pedagogiek van *rightful presence*

In deze analyse bekeken we hoe pedagogiek van *rightful presence* vorm krijgt in een concrete pedagogische praktijk. We zijn dit onderzoek gestart omdat we ons lieten inspireren door het pleidooi van Fenwick (2006) om dichter in de praktijk te gaan kijken hoe een pedagogiek werkt. Op deze manier kunnen we de theoretische dimensies van deze pedagogiek - zoals we deze ook in hoofdstuk twee, het theoretisch kader, al hebben uitgezet - verder articuleren en nuanceren.

Een eerste dimensie van (een pedagogiek van) *rightful presence* die we aantreffen is de werkzaamheid van ruimtelijkheid. Zowel binnen Mangoboom in Bloei als binnen Globe Aroma speelt

ruimtelijkheid een specifieke rol. Mangoboom in Bloei wordt voornamelijk gekenmerkt door het aspect van nabijheid. Deelnemers vinden hun weg naar de Mangoboom omdat het dichtbij is. Bij Globe Aroma is het vooral de laagdrempeligheid van de ruimte die centraal staat. De ruimte is toegankelijk voor iedereen en mensen vinden van her en der hun weg naar Globe Aroma. Door de ruimte op een zeer *basic* manier in te richten en aan te bieden, nodigt ze uit tot bepaalde handelingen en gedragingen. We zien dus bij beide praktijken een duidelijke werkzaamheid van de ruimtelijke dimensie, zei het elk met een andere focus. Bij de Mangoboom in Bloei zien we het belang van *place as location* naar voor treden. Bij de seniorenwerking merkten we ook de invulling van *place as locale*. Bij Globe Aroma ligt de focus op *place as locale*. De nadruk op een van de dimensies van Agnew (2011) wilt uiteraard niet zeggen dat de andere twee dimensies totaal afwezig zijn binnen die praktijk.

Potentialiteit, de tweede dimensie die we formuleerden voor een pedagogiek van *rightful presence*, stelden we ook bij zowel Globe Aroma als bij de Mangoboom in Bloei vast. Bij Globe Aroma kwam dit tot uiting in het open karakter van de ruimte. De ongedwongenheid en vrijheid die er heerst maakt dat mensen er hun eigen ding kunnen doen en zichzelf kunnen zijn. In deze sfeer worden dingen mogelijk, kunnen artiesten zichzelf verder (artistiek) ontplooiën... Er hangt duidelijk een energie bij Globe Aroma die dingen mogelijk maakt. Bij Mangoboom in Bloei situeert de potentialiteit zich eerder in de manier waarop het spreken van een taal aangeleerd wordt. Door het leren van een gemeenschappelijke taal kunnen mensen in dialoog treden met elkaar, elkaar leren kennen, appreciëren en verschillen accepteren. Het gemeenschappelijke doel van cursisten, het leren van het Frans, zorgt ervoor dat men op een ongedwongen manier met elkaar omgaat en dat culturele verschillen naar de achtergrond verdwijnen. In beide praktijken gaat potentialiteit dus gepaard met een ongedwongenheid. Toch kunnen we niet volledig spreken over eenzelfde invulling van potentialiteit. De invulling wordt mee gekleurd door de specifieke werking en specifieke accenten van de praktijk.

Ook hoop, de derde dimensie, troffen we aan bij beide praktijken. Beide praktijken willen vanuit een zekere verontwaardiging van bestaand onrecht nieuwe dingen mogelijk maken. Toch krijgt deze hoop in beide organisaties een andere invulling. Aan de hand van Webb (2012) onderscheidde we verschillende vormen van hoop. Binnen de werking van de Mangoboom in Bloei zien we een kritische hoop. De Mangoboom neemt een kritische houding aan ten opzichte van bestaande structuren en als zelforganisatie is de Mangoboom van onderuit ontstaan vanuit lokale noden. Bij Globe Aroma zien we de hoop eerder als een vorm van *resolute hope* verschijnen, ze geloven in de

kracht van het individu om zelf zijn weg uit te zetten. Opnieuw zien we in beide organisaties een dimensie van een pedagogiek van *rightful presence* op een verschillende manier naar voren treden.

Ten slotte is burgerschap een belangrijk aspect wanneer we het hebben over *rightful presence*. We zien dit in de praktijken naar voren komen als een gerichtheid op de wereld. Bij Globe Aroma zijn thema's als diversiteit en burgerschap niet weg te denken. Een manier om met deze thema's om te gaan en ze een plaats te geven ontstaat *en route*. Het is niet iets dat men moet aanleren, maar al doende wijst dit zich verder uit. Burgerschap krijgt er vorm als praktijk. Bij de Mangoboom in Bloei uit deze gerichtheid op de wereld zich in een openstaan voor iedereen. Iedereen is er welkom en wordt direct opgenomen in de groep. Ook de focus op het talige aspect toont een gerichtheid op de wereld. Door het leren van een gemeenschappelijk taal kunnen mensen in dialoog treden met elkaar. In dialoog met anderen krijgt burgerschap vorm.

Met ons empirisch onderzoek keken we naar twee pedagogische praktijken vanuit het nieuw kader van *rightful presence* dat we ontwikkelden. Door de stap naar de praktijk te maken, zagen we enkele concrete invullingen van de theoretische dimensies van een pedagogiek van *rightful presence*. Het kader blijkt dus een relevante manier te zijn om naar praktijken te kijken die doorgaans vanuit een ander kader, zoals bijvoorbeeld gastvrijheid, bekeken worden. Bij beide praktijken zagen we de verschillende dimensies terug. Toch is het zeer opvallend hoe elke praktijk op zijn eigen specifieke manier een concrete invulling geeft aan de dimensies. Binnen de grote (theoretische) krijtlijnen van een pedagogiek van *rightful presence* heeft een praktijk dus nog heel wat mogelijkheden, afhankelijk van hun focus en uitgangspunten, en kunnen ze hun eigenheid behouden. Vanuit onze twee cases wordt zo duidelijk dat het gaat om een zeer divers landschap. Met deze analyse droegen we ons (beperkt) steentje bij tot het in beeld brengen van dit gedifferentieerde landschap.

## 5 Conclusie en reflectie

In deze masterproef gingen we aan de slag met het begrip *rightful presence*. Een begrip dat zijn oorsprong kent in de geografie. Aan de hand van wetenschappelijke literatuur verdiepten we ons in het eigenzinnige perspectief van *rightful presence*. We vroegen ons af hoe we *rightful presence* als een specifieke pedagogiek konden begrijpen. Verder bouwend op de theoretische bijdrage van *rightful presence* formuleerden we enkele belangrijke dimensies voor een pedagogiek van *rightful presence*. Deze dimensies scherpten we verder aan de hand van een empirisch onderzoek. Dat liet ons toe te nuanceren.

Het perspectief van *rightful presence* biedt een alternatieve kijk op burgerschap, aanwezigheid op een bepaalde plaats is een voldoende voorwaarde om aanspraak te maken op burgerschap. Het reikt een alternatief aan voor een legistische en meer courante invulling van burgerschap. Het perspectief van *rightful presence* geeft mensen die uit de boot vallen binnen een natiestaat-logica terug een plaats in zijn concreetheid. Ruimtelijkheid en burgerschap zijn twee centrale begrippen binnen het denkkader van *rightful presence*. Wanneer we vertaalslag maken naar een pedagogiek van *rightful presence* zijn deze concepten dan ook niet weg te denken. Een eerste dimensie van een pedagogiek van *rightful presence* is de ruimtelijkheid. De specifieke rol die de ruimte krijgt, creëert mogelijkheden. Een tweede dimensie is hoop. Hoop is gericht op de toekomst en maakt veranderingen mogelijk. Het is een actieve dimensie die uitnodigt om te handelen. Zo krijgt een pedagogiek van *rightful presence* vorm als een pedagogiek die alternatieven mogelijk maakt. Een derde dimensie die we bij een pedagogiek van *rightful presence* plaatsen is potentialiteit. Het is een pedagogiek die veranderingen teweeg kan brengen, zonder dat dit noodzakelijk is. Hoe die mogelijke veranderingen eruitzien, is niet op voorhand vastgelegd. Een pedagogiek van *rightful presence* is een pedagogiek die alternatieven mogelijk maakt, zonder deze alternatieven op voorhand in te vullen. Een vierde en laatste dimensie is burgerschap. Deze dimensie uit zich in een gerichtheid op de wereld. Het is een pedagogiek die zich inlaat met politieke thema's en die gericht is op alternatieve manieren van burgerschap.

Om vanuit dit theoretisch kader een empirisch onderzoek te doen is een specifieke onderzoeksbenadering vereist. Het is niet gewenst om dit te doen vanuit klassieke onderzoeksbenaderingen die erop gericht zijn (veralgemeenbare) kennis tot stand te brengen. Om het theoretisch kader volledig tot z'n recht te laten komen in het empirisch onderzoek hanteerden we een onderzoeksbenadering die erop gericht is om een gedifferentieerd landschap in beeld te



brenge. Met ons empirisch onderzoek willen we een bijdrage doen aan het differentiëren van de realiteit van burgerschap. We hanteerden het principe van *weak theory* en richtten ons niet op het veralgemenen of voorspelbaar voorstellen van gebeurtenissen. Wel kozen we ervoor om alles zo gedetailleerd en uitgebreid mogelijk neer te schrijven om zo het gevarieerde landschap in al z'n facetten zichtbaar te maken.

Vanuit ons empirisch onderzoek konden we vaststellen dat het mogelijk is om via een kader van *rightful presence* te kijken naar pedagogische praktijken. In ons onderzoek bij Globe Aroma en de Mangoboom in Bloei zagen we de verschillende dimensies van een pedagogiek van *rightful presence* terugkomen. Globe Aroma en de Mangoboom in Bloei zijn twee verschillende organisaties die elk vanuit een eigen insteek op hun eigen manier werken. Bij Globe Aroma ligt de nadruk op kunst en bij de Mangoboom in Bloei is dat taalverwerving. Ondanks hun verschillende focus en aanpak is het toch mogelijk om bij beide praktijken te spreken van een pedagogiek van *rightful presence*. De verschillende dimensies zijn aanwezig in de twee praktijken, maar de manier waarop deze concreet vorm krijgen varieert naargelang de praktijk.

Met onze masterproef geven we vorm aan een pedagogiek van *rightful presence* en differentiëren we de realiteit van burgerschap. We kunnen besluiten dat *rightful presence* een zinvol kader is om te kijken naar pedagogische praktijken. Het biedt een alternatief aan voor de kaders van waaruit er doorgaans naar deze praktijken gekeken wordt. Zoals bijvoorbeeld 'gastvrijheid' dat toch nog steeds een vorm van hiërarchie tussen gast en gastheer impliceert en zo het natiestaat-paradigma in stand houdt. *Rightful presence* beschouwt aanwezigheid als een voldoende voorwaarde om burger te zijn en maakt het mogelijk om barrières te doorbreken:

Barrières: c'est bloqué, fermé, comme la frontière. Il faut casser les barrières.

(S., persoonlijke communicatie, 23 oktober, 2017)

## **De onzekerheid van onderzoek**

Graag staan we nog even stil bij de mogelijkheden en beperkingen van deze masterproef. We zijn ons ervan bewust dat deze masterproef slechts een kleine bijdrage vormt. Een eerste uitdaging die ons pad kruiste was dat we met het begrip *rightful presence* terecht kwamen in een, voor ons, onbekend onderzoeksgebied. Het was bijgevolg ook zoeken, en soms ploeteren, bij het lezen van de teksten. Tegelijkertijd was dit ook wel een mooie verrijking. Deze zoektocht maakt inherent deel uit van onze masterproef en is tussen de regels van dit werk merkbaar.

Ook tijdens het uitvoeren van ons empirisch hoofdstuk kregen we te maken met enkele onzekerheden en twijfels die onderzoek met zich mee brengt. Aan de hand van enkele concrete ervaringen lichten we deze toe.

*Met twee wandelen we de poort van Globe Aroma binnen. Op het 'koertje' buiten zitten enkele jonge mannen te roken. Met een verlegen 'bonjour', wandelen we ze voorbij en openen we de deur van Globe Aroma. Eenmaal binnen verraadt een luide bel onze aanwezigheid. Oké, nu is het voor echt. Iemand van het personeel zwaait naar ons, we zwaaien terug. Voor de rest kijkt niemand echt op. We gaan aan een tafel zitten. Rondom ons zijn mensen geconcentreerd aan het werken. We overlopen nog even onze vragen. Vandaag gaan we praten met enkele artiesten. Het duurt even voor we de moed bijeenrapen om elk apart een artiest aan te spreken. We overlopen de vragen nog eens. De artiesten zijn zo gefocust aan het werken. Is dit het juiste Franse woord? Wat als ze mij niet begrijpen? Wat als ik hen niet begrijp? Of wat als ze niet met me willen babbelen? Wat als ik hen stoort? Wat als ik de foute dingen zeg? De tijd is rijp. We staan op, onze wegen scheiden. Elk spreken we een artiest aan.*

Dit stukje is een impressie van onze beleving tijdens het veldwerk van onze masterproef. De eerste keer dat we met artiesten gingen spreken bij Globe Aroma was voor ons een zeer spannend moment. Doorheen ons veldwerk zijn we op enkele onzekerheden gestoten. We laten ons in met de 'ethiek van ontmoetingen' met anderen. Anderen die in het geval van ons onderzoek vaak een 'kwetsbaar' profiel bezitten, zoals van migranten, asielzoekers, mensen zonder papieren. Daarnaast lag, geïnspireerd door Gibson-Graham, wat we onderzochten op voorhand niet volledig vast, maar krijgt het tijdens het onderzoek verder vorm. We wilden recht doen aan de praktijken en een gedifferentieerd beeld geven van de wereld rondom ons. Recht doen aan de rommelige contingenties van 'het veld' is nooit eenduidig, zeker en af (Darling, 2014b).

Het veldwerk dat we in het kader van onze masterproef verrichten, was slechts zeer beperkt in tijd. We worstelden met een verantwoordelijkheidsgevoel om daadwerkelijk iets te kunnen betekenen voor deze organisaties en het besef dat we dit hoogstwaarschijnlijk niet kunnen leveren op de korte tijd die we slechts hadden. Konden we ook effectief iets van waarde voor deze concrete praktijken creëren? Kunnen wij met deze masterproef recht doen aan de werking van deze praktijken? Deze concrete praktijken die dag en nacht bezig zijn met concrete mensen en concrete vragen.

*We hadden wat vertraging opgelopen op de trein. We gingen nooit meer om 9 uur in Anderlecht geraken. We waren reeds te laat, doelgericht wandelden we naar de praktijk. Eenmaal daar aangekomen, kregen we de deur niet open. We zijn te laat, dachten we. Een vrouw die op straat wandelde kwam onze richting uit. Zij belde aan en draaide direct aan de klink. De deur ging open. Oké, dat was dus de truck. We gingen achter haar naar binnen. De lessen waren reeds bezig, we gingen zo onopvallend mogelijk aan een tafel zitten. Van hieruit kunnen we het lesgebeuren volgen, de gewone gang van zaken - dachten we. Even later komt Mme Mayele uit haar bureau. Ze ziet ons, maar had ons niet verwacht. We praten even. Al snel wordt duidelijk dat er een misverstand is ontstaan via email. Geen probleem, ze legt de les stil, introduceert ons en vraagt of één van ons erbij kan zitten. Ze gebruikt het woord "assister", waardoor wij even in paniek schieten. "C'est seulement pour voire comment ca se passe ici", voegden we er flauwtjes aan toe bij het zien van nieuwsgierige blikken. (Later zochten we het woord op en bleek het gewoon "meevolgen" te betekenen.) Daarna neemt ze de andere mee naar de les ernaast. Daar wordt opnieuw de les stilgelegd. Bij de pauze worden we overstelpt met vragen. 'Komt u ons controleren?', 'Waar gaat jullie onderzoek over?', 'Wat studeer je?'. We proberen op deze vragen te antwoorden. Mme Mayele komt langs en vraagt hoe het is geweest. "C'était très intéressant.", binnensmonds vervloeken we, voor de zoveelste keer die dag, ons Frans. Vervolgens vraagt ze ons om haar te volgen. We weten niet goed naar waar, nemen snel onze zakken en lopen achter haar de deur uit. Tijdens de korte wandeling excuseren we ons nogmaals voor het misverstand. We wandelen tot we een bushalte tegenkomen en stappen op de bus. Er volgt een korte busrit waarbij onze vragende blikken elkaar af en toe kruisen. Plots staat Mme Mayele op, we volgen haar de bus uit. We weten niet meer goed waar we ergens zijn in Brussel. Zijn we nog in Anderlecht? Mme Mayele neemt ons mee naar een Franse les. De cursisten zitten rond een vierkante tafel. Op de tafel ligt een allegaer aan eten en drinken. Ze vieren de verjaardag van één van de cursisten. Mme Mayele introduceert ons en vraagt of we erbij mogen zitten. In de twee seconden na het stellen van die vraag springen de 10-tal mensen rond de tafel op, schuiven ze hun stoelen wat verder en plaatsen ze twee stoelen bij. We krijgen een bord en een beker in onze handen gedrukt. Van iedereen krijgen we om de beurt een gebakje aangeboden. We nemen het aan. Het gevoel niet zo welkom te zijn eerder op de dag is plots helemaal omgeslagen. Nu lijkt het dat ze net heel blij zijn met onze aanwezigheid, zowel Mme Mayele die ons keer op keer trots voorstelt, als de cursisten die met veel trots hun gebakjes in onze handen duwen. De leerkracht stelt voor om een rondje te doen, waarbij*

*iedereen zijn naam, nationaliteit en werk zegt in het Frans. Hij slaat ons over. Na het rondje vragen we of ook wij ons mogen introduceren. De Franse les gaat door. Het gaat over beroepen. Af en toe krijgen we een nieuw gebakje of iets te drinken aangeboden. De les eindigt om 12u. Tegen die tijd voelen we ons niet helemaal lekker, die paar laatste gebakjes waren er teveel aan. We helpen de tafel af te ruimen en verlaten dan het leslokaal. In het lokaal ernaast gaat de seniorenwerking van de Mangoboom van start. Mme Mayele vraagt ons hoe het is geweest en vraagt ons wat ons plan nog is. We vragen haar of we eens mogen zien hoe de seniorenwerking in zijn werk gaat. We plaatsen twee stoelen rond een tafeltje op een eindje van de groep vrouwen. Enkele vrouwen staan recht en zeggen ons dat we in de kring moeten komen zitten. Mme Mayele zegt streng tegen de aanwezigen dat ze Frans moeten spreken, aangezien wij geen Lingala verstaan. Ze legt het onderling babbelen stil en geeft ons het woord. We mogen vragen stellen. Oké, hier hadden we niet op gerekend. Hoe pakken we dit aan? We stellen enkele vragen, er komt heel veel respons van de vrouwen. Sommigen steken hun hand op, en wachten op ons om hen aan te duiden. Opnieuw kruisen onze blikken. Enkele vrouwen zitten met armen gekruist over elkaar. We komen al snel te weten dat ze op dit uur eigenlijk middageten. We merken dat enkelen, die niets zeiden in het groepsgesprek, onze aanwezigheid niet op prijs stellen. We proberen hierop het groepsgesprek zo vlot mogelijk af te ronden en we bedanken hen voor hun hartelijke ontvangst. We nemen ons gerief en stappen naar buiten. Waar zijn we nu?*

In onze tweede praktijk, de Mangoboom in Bloei, waren we als onderzoekers zo 'nieuw' of 'ongewoon' dat de hele setting veranderde. We konden op geen enkele manier onopgemerkt aanwezig zijn en de gewone gang van zaken gadeslaan. Ze ontvingen ons zodanig hartelijk dat het hele gebeuren veranderde. Zoals ook het socio-materieel perspectief ons doet inzien, maakten wij op die momenten dat we in de praktijken waren integraal deel uit van het complexe spel aan interacties tussen mensen, dingen en activiteiten (Reyskens & Vandenabeele, 2015). We hadden in ons kort tijdsbestek van onze masterproef echter de tijd niet om voldoende vertrouwdheid op te bouwen met de deelnemers, waardoor we onszelf af en toe in een 'ongemakkelijke' situatie bevonden. Het was onmogelijk om bij de Mangoboom in Bloei ons te houden aan ons observatieprotocol. Ook het afnemen van interviews ging bijzonder moeizaam.

Gedurende ons empirisch onderzoek botsen we op heel wat onzekerheden en onverwachte gebeurtenissen. We voelden vooral de beperking in de tijd die ons niet de kans gaf om ons volledig in te werken in een praktijk. Maar eens we ons hierbij neerlegde en durfden afwijken van ons

voorzien protocol creëerden deze onverwachte dingen ook mogelijkheden. We lieten ons meevoeren in het moment en maakten zo enkele bijzondere, grappige... situaties mee. Het aangaan van onderzoek gaat niet over het toepassen van de vele kaders gekregen tijdens onze studies, noch over de ideale onderzoeksmethode vinden. Het is een toewijding tot de onzekerheid en nederigheid. Tijdens ons onderzoek ervoerden we dit en leerden we kaders loslaten en onzekerheid toelaten.

### **Suggesties voor vervolgonderzoek**

Vanuit de tijdsbeperking die we ervoerden, kunnen we mogelijkheden voor vervolgonderzoek formuleren. Langer en diepgaander onderzoek in de praktijk kan het mogelijk maken om als onderzoeker meer in te *blenden* in de praktijken. Op die manier komen er misschien nog andere elementen relevant voor een pedagogiek van *rightful presence* aan het licht. Vanuit de idee van het differentiëren van de realiteit is verdergaand onderzoek bij andere praktijken ook zeker aan te raden. Hoe meer praktijken (diepgaand) onderzocht kunnen worden, hoe beter het gedifferentieerde landschap in beeld gebracht kan worden.

Tijdens de analyse van onze data botsten we op een interessant spanningsveld dat ook een aanknopingspunt voor vervolgonderzoek kan zijn. We gingen steeds op zoek naar mogelijke invullingen van een pedagogiek van *rightful presence* en lieten ruimte voor verschillende concrete invullingen. We vragen ons af of het begrip *rightful presence* in zijn radicaliteit kan worden doorgetrokken naar pedagogische praktijken. We botsten op enkele ogenschijnlijke tegenstrijdigheden tussen theorie en praktijk. Zo spraken ze bij Globe Aroma over het 'welkom heten', waarbij er mensen zijn die verwelkomd worden en mensen zijn die mogen verwelkomen. Dit verwelkomen is een aspect van educatieve praktijken dat vanuit pedagogisch standpunt volledig te begrijpen is. Vanuit het principe van *rightful presence* is het inrichten van welkomst structuren minder voor de hand liggend omdat dit leunt op een principe van gastvrijheid. Vervolgonderzoek zou kunnen nagaan of en hoe het principe van *rightful presence* radicaal door te trekken is naar een pedagogische praktijk.

## 6 Referentielijst

- Agnew, J. (2011). Chapter 23: Space and place. In J.A. Agnew & D.N. Livingstone (Eds.), *The SAGE handbook of geographical knowledge* (pp. 316-330). London, SAGE Publications Ltd.  
doi:10.4135/9781446201091.n24
- Amin, A. (2008). Collective Culture and urban public space. *City*, 12, 5-24.  
doi:10.1080/13604810801933495
- Amin, A. (2015). De migrantenstad. *Ruimte & Maatschappij: Vlaams-Nederlands tijdschrift voor ruimtelijke vraagstukken*, 7(1), 1-9.
- Arendt, H. (1979). The decline of the nation-state and the end of the rights of man. In H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (pp. 267-302) (New ed. with added pref.). New York: Harcourt, Brace and Jovanovich.
- Briney, A. (2017, March 7). Overview of Political Geography. Retrieved from:  
<https://www.thoughtco.com>
- Cambré, B., & Waege, H. (2001). Kwalitatief onderzoek en dataverzameling door open interviews. In J. Billiet & H. Waege (Eds.), *Een samenleving onderzocht. Methoden van sociaal-wetenschappelijke onderzoek* (pp. 315-342). Antwerpen, Belgium: De Boeck nv.
- Cameron, J. (2015). On Experimentation. In K. Gibson, D.B. Rose, R. Fincher (Eds.), *Manifesto for Living in the Anthropocene* (pp. 99-102). Brooklyn, New York: Punctum books.
- Cameron, J., Gibson, K., & Hill, A. (2014). Cultivating hybrid collectives: research methods for enacting community food economies in Australia and the Philippines. *Local Environment*, 19, 118-132. doi:10.1080/13549839.2013.855892
- Cameron, J., Manhood, C., & Pomfrett, J. (2011). Bodily learning for a (climate) changing world: registering differences through performative and collective research. *Local Environment*, 16, 493-508, doi:10.1080/13549839.2011.573473
- City of Sanctuary. (2018). Retrieved from: <https://cityofsanctuary.org>

- Darling, J. (2009). Thinking beyond place: The responsibilities of a relational spatial politics. *Geography Compass*, 3/5, 1938-1954. doi:10.1111/j.1749-8198.2009.003262.x
- Darling, J. (2010). A city of sanctuary: the relational re-imagining of Sheffield's asylum politics. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 35, 125-140. doi:10.1111/j.1475-5661.2009.00371.x
- Darling, J. (2011). Giving space: care, generosity and belonging in a UK asylum drop-in centre. *Geoforum*, 42, 408-417. doi:10.1016/j.geoforum.2011.02.004
- Darling, J. (2013). Asylum and the post-political: domopolitics, depoliticisation and acts of citizenship. *Antipode*, 46, 72-91. doi:10.1111/anti.12026
- Darling, J. (2014a). From hospitality to presence. *Peace review: A Journal of Social Justice*, 26, 162-169, DOI: 10.1080/10402659.2014.906872
- Darling, J. (2014b). Emotions, encounters and expectations: the uncertain ethics of 'the field'. *Journal of Human Rights Practice*, 6, 201-212. doi:10.1093/jhuman/huu011
- Darling, J. (2016). Forced migration and the city: Irregularity, informality, and the politics of presence. *Progress in Human Geography*, 21, 178-198. doi:10.1177/0309132516629004
- De 3 pijlers. (n.d.). Retrieved from <http://www.globearoma.be>
- De Genova, N., & Tazzioli, M. (2015). *Europe/crisis: introducing new keywords of "the crisis" in and of "Europe"*. New York, United States: Zone/ Near Futures.
- Debruyne, P., & Oosterlynck, S. (2016). *Rapport retrospectieve case study "De Mangoboom in Bloei"* (Onderzoeksrapport DieGem).
- Depraetere, A. (2015). *Dagboekfragmenten uit een Vluchtelingenkamp in Brussel*. Retrieved from <http://www.dewereldmorgen.be>
- Depraetere, A., & Oosterlynck, S. (2017). 'I finally found my place': a political ethnography of the Maximiliaan refugee camp in Brussels. *Citizenship Studies*, 21, 693-709. doi:10.1080/13621025.2017.1341653
- Dr Darren Webb, BA, MA, Phd. (n.d.). Retrieved from <https://www.sheffield.ac.uk>

- Dr Jonathan Darling. (n.d.). Retrieved from <https://www.research.manchester.ac.uk>
- Fairclough, N. (2003). *Analysing discourse: textual analysis for social research*. London, UK: Routledge.
- Fenwick, T. (2006). The audacity of hope: towards poorer pedagogies. *Studies in the Education of Adults*, 38, 9-24. doi:10.1080/02660830.2006.11661521
- Fenwick, T. (2015). Sociomateriality and Learning: a critical approach. In D. Scott & E. Hargreaves (Eds.), *The Sage Handbook of Learning* (pp. 83-93), London: SAGE Publications Ltd. doi:10.4135/9781473915213.n8
- Fenwick, T. & Landri, P. (2012). Materialities, textures and pedagogies: socio-material assemblages in education. *Pedagogy, Culture & Society*, 20, 1-7. doi: 10.1080/14681366.2012.649421
- Gibson-Graham, J.K. (2008). Diverse economies: performative practices for 'other worlds'. *Progress in Human Geography*, 32, 613-632. doi:10.1177/0309132508090821
- Gibson-Graham, J.K. (2014). Rethinking the economy with thick description and weak theory. *Current Anthropology*, 55, 147-153. doi:10.1086/676646
- Gibson-Graham, J.K. (2015). Reading for difference. In K. Gibson, D.B. Rose, R. Fincher (Eds.), *Manifesto for Living in the Anthropocene* (pp. 103-110). Brooklyn, New York: Punctum books.
- Globe Aroma. (n.d.). Retrieved from <https://www.vluchtelingenwerk.be>
- Hannah Arendt 1906-1975. (n.d.). Retrieved from <http://www.iep.utm.edu>
- Harbers, H., Mol, A., & Stollmeyer, A. (2002). Food matters: arguments for an ethnography of daily care. *Theory, Culture, & Society*, 19(5-6), 207-226.
- Henri Lefebvre. (n.d.). Retrieved from <https://en.wikipedia.org>
- Jasinski, I. (2016). Potentialism and the experience of the new. *Ethics and Education*, 11, 352-358, doi:10.1080/17449642.2016.1241208
- JK Gibson-Graham. (n.d.). Retrieved from <http://www.communityeconomies.org>
- Joris Vlieghe. (n.d.). Retrieved from <https://ppw.kuleuven.be>
- Joris Vlieghe. (n.d.). Retrieved from <https://www.abdn.ac.uk>



- Maestri, G., & Hughes, S.M. (2017). Contested spaces of citizenship: camps, borders and urban encounters. *Citizenship Studies*, 21, 625-639. doi:10.1080/13621025.2017.1341657
- Le Manguier en Fleurs. (2016). Retrieved from <http://www.manguierenfleurs.be>
- Masschelein, J. (2010). E-ducing the gaze: The idea of a poor pedagogy. *Ethics and Education*, 5, 43-53. doi:10.1080/17449641003590621
- Mol, A. (2014). Heterogene ingenieurs en performatieve methoden: een interview met John Law. *Sociologie*, 10(3), 398-404.
- Mol, A., & Mesman, J. (2017). Neonatal food and the politics of theory: some questions of method. *Social Studies of Science*, 26, 419-444. doi:10.1177/030631296026002009
- Mw. prof. dr. A (Annemarie) Mol. (n.d.). Retrieved from <http://www.uva.nl>
- Noens, P., & Ramaekers, S. (2014). The family as a “gathering”: how the life of an object “makes” a family. *International Journal of Child, Youth, and Family studies*, 5, 722-740. doi:10.18357/ijcyfs.noensp.5422014
- Oudejans, N. (2014). The right to have rights as the rights to asylum. *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, 43(1), 7-26.
- Prof Sharon Todd. (n.d.). Retrieved from <https://www.maynoothuniversity.ie>
- Professor Ash Amin. (n.d.). Retrieved from <https://www.geog.cam.ac.uk>
- Professor Katherine Gibson. (n.d.). Retrieved from <https://www.westernsydney.edu.au>
- Professor Tara J. Fenwick. (n.d.). Retrieved from <https://www.stir.ac.uk>
- Reckwitz, A. (2002). Toward a theory of social practices: a development in culturalist theorizing. *European Journal of Social Theory*, 5, 243-263. doi:10.1177/13684310222225432
- Reyskens, P. & Vandenabeele, J. (2014). Educational research on community building practices: from evaluation to witnessing. In G. Biesta, M. De Bie, & D. Wildemeersch (Eds.), *Civic Learning, Democratic Citizenship and the Public Sphere* (pp. 123-136). Dordrecht, Netherlands: Springer.
- Reyskens, P. & Vandenabeele, J. (2015). De zin in een parade. Omgaan met diversiteit in de ateliers van Zinneke Parade. *Volkskunde* 2015, 3, 357-370.

- Rosales, J. (2015). *On Destroying What Destroys you: an interview with Thomas Nail*. Retrieved from: <http://criticallegalthinking.com>
- Schuermans, N., Spijkers, F., & Loopmans, M. (2013) *Solidarity in human geography: responsibility, care, place and encounter*.
- Solnit, R. (2016, July 15). 'Hope is an embrace of the unknown': Rebecca Solnit on living in dark times. Retrieved from <https://www.theguardian.com>
- Squire, V. (2009). *The Exclusionary Politics of Asylum: Migration, Minorities, Citizenship*. Basingstoke, United States of America: Palgrave.
- Squire, V. (2011). From Community Cohesion to Mobile Solidarities: The City of *Sanctuary* network and the *Strangers into Citizens* campaign, *Political Studies*, 59, 290-307. doi:10.1111/j.1467-9248.2010.00865.x
- Squire, V., & Darling, J. (2013). The "minor" politics of rightful presence: justice and relationality in *City of Sanctuary*. *International Political Sociology*, 7, 59-74. doi:10.1111/ips.12009
- Swerts, T. (2016). *Actie-Onderzoek: CollectActif* (DieGem working paper.)
- Swerts, T., Depraetere, A., Abdelhak, Z., Giovanna, P., Anas, S., & Mounya, B.D. (n.d.). *CollectActif: Recepten voor burgerschap*.
- Todd, S. (2011). Going to the heart of the matter. *Studies in Philosophy and Education*, 30, 507-512. doi:10.1007/S11217-011-9252-9
- Vanden Bouverie, L., & Simons, M. (2016). School Stuff: A Pedagogical Regime of Enunciation? *Pedagogy, Culture and Society*, 25, 105-119. doi:10.1080/14681366.2016.1229689
- Verhoeven, M. (2003). *Boreling en beginner: nataliteit bij Hannah Arendt*. (Dissertation note) Tilburg University, Theologische faculteit, Tilburg, Netherlands.
- Vicki Squire. (n.d.). Retrieved from <https://warwick.ac.uk>
- Vlieghe, J. (2013). Alphabetization as emancipatory practice. Freire, Rancière and critical pedagogy. *Philosophy of Education Yearbook 2013*, 185-193.

- Vrasti, W. & Dayal, S. (2016). Citizenship: rightful presence and the urban commons. *Citizenship Studies*, 20, 994-1011. doi:10.1080/13621025.2016.1229196
- Webb, D. (2010). Paulo Freire and 'the need for a kind of education in hope'. *Cambridge Journal of Education*, 40, 327-339. doi:10.1080/0305764X.2010.526591
- Webb, D. (2013). Pedagogies of hope. *Studies in Philosophy and Education*, 32, 397-414. doi:10.1007/s11217-012-9336-1
- Wildemeersch, D., Labro, H., & Laforce, M. (2012). Het 'mogelijke' mogelijk maken. In F. Cousse & L. Brandt (Eds.), *Jeugdwerk en Sociale Uitsluiting. Handvatten voor emanciperend jeugdbeleid* (pp. 123-133). Leuven, België: Acco

# 7 Bijlagen

## 7.1 Interviewleidraad

### 7.1.1 Bijlage A: Verkennend interviewleidraad organisaties

1. Kennismaking / timecheck / vraag of we mogen opnemen

Kan je ons kort inleiden in wat Globe Aroma (GA)/ de Mangoboom in Bloei (MiB) is en waar het voor staat?

*Est-ce que vous pouvez nous expliquer brièvement ce que Globe Aroma (GA)/ le Manguier en Fleur (MF) est?*

2. Wat houdt de dagelijkse werking van GA/ MiB in?

*Est-ce que vous pouvez nous introduire dans le fonctionnement quotidien de GA/ MF?*

*En quoi consiste la fonction journalière?*

3. Wat is de visie en missie van GA/ MiB?

*Est-ce que vous pouvez nous raconter la mission et vision du GA/ MF?*

4. Wie bereiken jullie met GA/ MiB? Hoe bereiken jullie deze mensen? Hoe vinden mensen hun weg tot GA/ MiB?

*Qui arrive à GA/ MF? Comment prenez vous contact avec lui? Comment-sont-ils arrivés jusqu'à GA/ MF?*

*Qui et comment pouvez vous atteindre les personnes et comment trouve t'il leur chemin vers GA/ MF?*

5. Globe Aroma: jullie spreken over 'kunstenaars', hoe is dit begrip tot stand gekomen/ gegroeid? Is dit een bewuste keuze?

Niet van toepassing voor de Mangoboom in Bloei.

6. Hoe is GA/ MiB ontstaan?

*Comment GA/ MF a été formé?*

7. Hoe heeft de recente media-aandacht rond de vluchtelingencrisis jullie beïnvloed?

*Quel à été l'effet de l'attention médiatique au sujet des réfugiés?*

8. Of en hoe is jullie werking over de jaren heen veranderd?

*Où et comment votre activité à changer le long des années.*

9. Welke externe factoren hebben een invloed op jullie werking (financieel, wettelijk...)?

*Quels facteurs externes ont une influence sur votre travail (financièrement et légalement)?*

10. Biedt GA/ MiB een ruimte aan waar mensen gewoon kunnen 'zijn', zonder voorwaarden? Of zijn er bepaalde voorwaarden waar mensen aan moeten voldoen om hier te zijn?

*GA/ MF offre-t'il de l'espace ou les personnes peuvent vivre sans conditions?*

*Ou y a t'il des exigences auquel les personnes doivent satisfaire?*

11. Hoe zorgen jullie ervoor dat dit een ruimte is waar mensen kunnen 'zijn'?

*Comment offrez vous de l'espace ou les personnes peuvent "être"?*

12. Welke rol speelt ruimte in jullie werking?

*Quel est le rôle de cet espace physique dans votre fonctionnement?*

13. Op welke manier doen de deelnemers van GA/ MiB aan burgerschap? Wat houdt de term 'burgerschap' in voor jullie?

*De quelle façon les participants de GA/ MF travaillent sur la citoyenneté? Que contient le mot citoyenneté pour vous?*

14. Hoe verhoudt GA/ MiB zich tot het mainstream juridisch discours rond mensen zonder papieren?

*Quel est le rapport de MB et le "mainstream discours juridiques" autour des personnes sans papiers?*

15. Uitleg over onze masterproef en verdere praktische afspraken.

## 7.1.2 Bijlage B: interviewleidraad deelnemers

1. Hoe kom je hier terecht?

*Comment êtes-vous arrivé(e) à GA/ MiB?*

*How did you end up at GA/ MiB? Where have you first heard of it?*

2. Wat doe je hier zoal? Wat zijn de activiteiten die je doet?

*Quelles activités faites-vous ici?*

*What are your activities at GA/ MiB? What do you do here?*

3. Hoe dikwijls kom je naar hier?

*Combien de fois venez vous ici?*

*How often do you come here?*

4. Wat betekent GA/ MiB voor jou?

*Ce qui signifie pour vous, GA/ MF?*

*What does GA/ MiB mean for you?*

5. Wat maakt deze plaats voor jou speciaal?

*Qu'est-ce que fait que cet endroit est spécial pour vous?*

*What makes this place special for you?*

6. Wat zorgt ervoor dat dit mogelijk is hier?

*Qu'est-ce que fait que tout ça arrive? Quoi permet que vous pouvez faire les activités que vous faites?*

*What makes this possible?*

7. Zijn er bepaalde barrières?

*Est-ce qu'il y a des barrières?*

*Do you experience any barriers here?*

8. Welke rol spelen andere artiesten?

*Quel rôle joue les autres artistes?*

*What role do the other artists play?*

9. Welke rol speelt de ruimte?

*Quel rôle joue l'espace?*

*What role does the space play?*

10. Hoe verhouden de mensen zich tot elkaar/ tot de ruimte?

*Comment concilier les gens aux les autres gens et l'espace?*

*How do people relate to each other and to the space?*

11. Waarom kies je specifiek voor GA/ MiB?

*Pourquoi vous choisissez spécifiquement pour GA/MF?*

*Why do you chose to come to GA/ MiB?*

12. Hoe is GA/MiB anders dan andere plaatsen in Brussel?

*En quoi est-ce différent d'autre espaces en Bruxelles?*

*How is GA/ MiB different from other places in Brussels?*

13. Zijn er andere plekken waar je graag komt of niet graag komt? Waarom is dat zo?

*A t-il autre endroits que vous aimeriez venir? Pourquoi?*

*Are there other spaces where you like to go? Why?*

14. Kan je hier als persoon zomaar 'zijn' of zijn er bepaalde voorwaarden?

*Est-ce qu'il y a des dispositions/ conditions pour être ici? Lequel?*

*As a participant, can you just be here, or are there any requirements/ conditions to be here?*

15. Doen jullie hier aan burgerschap? Hoe zie jij burgerschap?

*Est-ce que nous pouvons dire que ici on pratique la citoyenneté? Comment vous venez citoyenneté?*

*How do you see citizenship? How does this take place here?*

## 7.2 Observaties

### 7.2.1 Bijlage C: Observaties Globe Aroma

#### D.

D. is geconcentreerd aan het schrijven. Hij zit op het puntje van zijn stoel, gebogen over een tafel en schrijft met een stylo in een schriftje. Het schriftje ligt op een open Japanse krant. Daarnaast liggen er nog enkele losse papieren, een brood en een flesje water. Verder op de tafel ligt een stapel magazines. Af en toe spreekt D., bijna onhoorbaar, tegen zichzelf. De bel gaat. Het teken dat er iemand binnenkomt. D. geeft geen blijk dat hij dit hoort. Er passeert een man die D. aanspreekt. D. haalt zijn smartphone boven. Ze babbelen. Ze ronden het gesprek af, dit duurde zo'n 10 seconden. De gesproken taal was Frans. D. leest neergeschreven passages luidop voor, voor zichzelf. Hij maakt hierbij af toe handgebaren. Hij neemt het schrift vast met beide handen en houdt het voor zich uit. Hij leest een passage voor en legt vervolgens het schrift weer voor zich neer en schrijft iets neer. Hij wrijft in zijn ogen.

#### S.

S. zit aan een tafel, in een hoek van de ruimte. Hij zit met zijn rug naar de muur. Op de tafel staat een computer, ernaast ligt een blad waarop hij aan het schrijven is. Links van de tafel staat een schildersezal met een wit canvas op. Er komt een meisje dat aan het telefoneren is naar S., ze geeft hem de telefoon. Hij praat even en geeft vervolgens de telefoon terug. De taal van interactie tussen S. en het meisje is Frans. Het meisje pakt iets op dat op het bureau ligt en vraagt S. wat het is. Ze gaat tegenover hem zitten. Ze is aan het eten. Ze gaan in gesprek over de vervoeging van Franse werkwoorden. S. is het meisje aan het opvragen. Hij heeft haar schrift en vraagt naar de vervoeging van verschillende werkwoorden. Hij spreekt af en toe bemoedigende woorden (*très bien*). Hij vraagt het meisje om de vervoegingen te spellen. Ze zijn het niet eens over iets en het meisje vraagt aan een man die op de zetel links van hen zit wat hij denkt. Man in de zetel zet zijn koptelefoon af en legt iets uit. S. en het meisje hebben een discussie over de uitspraak van een woord. Ze lachen. S. geeft het meisje een potlood en zegt haar iets op te schrijven. Ze schrijft. Ze lachen. S. moedigt haar aan om verder te gaan (*continue*). Hij haalt een smartphone boven. Hij zegt dat ze een 10/10 moet halen en niet minder.

#### M.

M., een oudere man, zit in een zetel. Er komt iemand van Globe Aroma naar hem toe, waarvan wij weten dat het een medewerker is, en geeft hem een papiertje. Ze probeert uit te leggen wat het



betekent in het Frans. M. zegt iets in het Arabisch. Een andere, jongere man die in de zetel ernaast haalt zijn oortjes uit zijn oren. Hij vertaalt tussen de medewerker en de M.. De medewerker vraagt aan de man de vertaling van enkele woorden en herhaalt ze enkele keren. Ze vertrekt, zegt dat ze verder gaat werken. M. spreekt Arabisch tegen de tweede man. De jongere man geeft antwoord en houdt zijn oortjes in zijn oren. M. staat rechtop. Hij neemt zijn zakje van op het tafeltje voor de zetels. Zegt vaarwel tegen de jongere man en vertrekt. Wanneer hij aan de deur komt, zwaait hij naar de mensen die in het kantoor zitten.

**P.**

P. zit aan tafel. Hij kijkt naar zijn GSM en heeft oortjes in die met zijn GSM verbonden zijn. Onder zijn handen ligt een notitieboekje met een balpen. De man knikt met zijn hoofd en beweegt zachtjes terwijl hij naar zijn GSM kijkt. Hij verandert van zithouding. Hij kijkt opzij wanneer een persoon passeert. Hij kijkt verder op zijn GSM. Hij kijkt opnieuw opzij wanneer een persoon passeert en hij kijkt op naar personen die aan het spreken zijn. Hij neemt een tweede GSM uit zijn broekzak en kijkt ernaar. Hij legt de tweede GSM op tafel en kijkt verder op de eerste GSM.

P. zit aan een tafel. Op de tafel ligt er een schrift met een stylo en een smartphone op. De man heeft oortjes in die verbonden zijn met de smartphone. Hij is met een schaar zijn vingernagels aan het knippen. Hij veegt ze van tafel op de grond. Neemt de smartphone vast en scrollt.

**Z.**

Z. zit in een zetel. Hij heeft een kopje koffie voor hem staan op een tafeltje voor de zetels. Naast hem op de zetel staat een laptop. Hij heeft een koptelefoon aan die verbonden is met de laptop. Hij scrollt door een nieuwssite.

**V.**

V. wandelt binnen. Ze neemt haar GSM uit haar tas. Ze loopt naar een tafel waar een tweede persoon aan zit. Ze begint in het Frans te spreken tegen deze persoon. Ze zet haar handtas neer. Ze neemt een koek uit haar handtas en bijt hierin. Ze zet zich neer op een stoel bij de tweede persoon. Ze zit op haar GSM. Het gesprek gaat verder en ondertussen eet ze. Ze kijkt naar een persoon die passeert. Het gesprek gaat voort. Ze blijft kijken en scrollen op haar GSM. Ze kijkt de persoon met wie ze aan het spreken is lang aan. Het is stil tussen de twee personen. De deurbel gaat, maar ze reageert hier niet op. De tweede persoon vraagt iets en het gesprek start terug op. Ze zit opnieuw op haar GSM en er is stilte. Ze kijkt op naar de richting waar twee personen aan het babbelen zijn. Ze

reageert op vragen van de tweede persoon terwijl ze op haar GSM zit. Ze lacht luidop. Het gesprek gaat verder. Ze krabt in haar haar. Er is terug stilte. Ze scrolt op haar GSM. Het gesprek herstart. Ze spreken verder en V. laat haar GSM liggen.

## E.

E. drinkt thee uit een maatbeker, staat aan een tafel en kijkt rond. Hij begroet iemand die voorbij loopt en zegt iets (wat ik niet versta). Er komt geen antwoord, er wordt verder gesproken in een andere taal, Engels. Het gesprek gaat nadien verder in het Frans. E. krabt aan zijn hoofd. Hij loopt naar een kast aan de andere kant van de ruimte, opent de kast en neemt er penselen uit. Hij loopt naar een lavabo en maakt de penselen nat. E. loopt naar een andere kast en terug naar de lavabo. Hij vult een tas met water en steekt de penselen in de tas. Hij loopt terug naar de tafel. Hij doet suiker in zijn thee. Hij neemt zijn oortjes en steekt ze in zijn oren. Hij pakt zijn penseel en schildert rechtstaand. Hij neemt wat afstand om te kijken naar zijn schilderij en zegt iets onverstaanbaar. Hij spoelt zijn penseel, schildert verder en kijkt rond. Hij roert in een maatbeker waar thee in zit. Hij schildert verder. E. neemt opnieuw afstand om te kijken. Hij drinkt van zijn thee. Hij schildert verder. Hij steekt zijn penseel in de tas water. Hij neemt stiften en potloden uit een rugzak die naast hem staat. Hij zet zich neer en bekijkt zijn schilderij. Hij neemt zijn GSM uit zijn broekzak en legt deze op tafel. Hij begint met schrijven op zijn schilderij. Hij neemt zijn tekening vast en bekijkt ze. Hij neemt zijn GSM vast en steekt die terug in zijn broekzak. Hij kijkt naar zijn tekening en tikt tegelijkertijd met zijn stift op tafel. Hij bladert in een tijdschrift dat op tafel ligt. Hij pakt opnieuw een potlood uit de rugzak. Hij verlegt een krant die op tafel ligt. Hij neemt iets uit een plastic zak op tafel en steekt het potlood in zijn mond. Hij neemt een nieuw papier uit de verpakking en legt zijn vorige tekening weg. Hij neemt de krant bij zich en kijkt rond. Hij kijkt lange tijd een richting uit. Hij kijkt naar de krant en terug op zijn. Dit herhaalt hij verschillende keren. Hij tikt met zijn vingers op de krant en legt nadien de krant weer weg. Hij pakt zijn penseel uit de tas water en start met schilderen. Hij zingt luidop. Hij wordt begroet door iemand. Hij neemt zijn oortjes uit zijn oren en antwoordt op de vraag van die persoon.

## 7.2.2 Bijlage D: Observaties Mangoboom in Bloei

### F.

F. zit op een stoel. Ze heeft haar jas aan. In haar hand houdt ze een tas met soep vast. Naast haar zit een andere vrouw op een stoel. Ze praten. Er komt een derde vrouw bij, ze zet een stoel naast de stoelen van de twee vrouwen. Al rechtstaand, babbelt ze met hen. Ze hebben een gesprek in het Frans. Iemand, die aan de andere kant van de ruimte is, roept F., de taal is (voor zover we kunnen afleiden) Lingala. F. roept iets kort terug. F. zet de tas soep op de grond. De tweede vrouw legt haar hand op het been van F.. De vrouw die recht staat, gaat zitten op een stoel die rechts van F. staat. Er komt een vierde vrouw bijstaan. F. staat op en zet haar lege tas soep weg. Ze gaat terug zitten. Er komt een nieuwe vrouw de ruimte binnen. F. staat op en zet twee stoelen bij de reeks. F. babbelt met haar buur. Samen overlopen ze de maanden van het jaar in het Frans. De ene vrouw telt op haar vingers de maanden, F. helpt bij het opsommen van de maanden. Ze gaan enkele keren over alle maanden van het jaar.

### G.

Mevrouw G. zit aan de hoek van de tafel en kijkt rond. Ze leunt met haar elleboog op de tafel. Ze verzet zich en legt haar armen plat op tafel. Ze schuift een stoel met een handtas dichterbij. Ze neemt iets uit haar handtas. Ze pakt medicatie uit een zakje uit de handtas. Ze 'prult' met het papiertje waarin het medicijn zat. Ze kijkt naar iemand die binnenkomt. Ze steekt het papiertje terug weg. Ze sluit het zakje en steekt het terug in haar handtas. G. schuift een kommetje dichterbij. Ze neemt een flesje water, opent het en drinkt ervan. Als het flesje leeg is, sluit ze het flesje en steekt het in haar handtas. Ze leunt terug op haar arm met haar elleboog op tafel. Ze kijkt naar iemand die naast haar komt zitten. Ze reageert kort op het gesprek dat plaatsvindt aan tafel. Ze kijkt rond en houdt met een hand het kommetje vast. Ze staart voor zich uit, schrik even en wrijft in haar handen. Ze kijkt naar iemand die binnenkomt. Ze hoest, drie keer. Ze staat recht, schuift haar stoel onder tafel, neemt het kommetje, kuist de tafel af met een servet en zet het kommetje op de tafel met eten en vuile kommetjes. Ze keert terug naar haar stoel, neemt haar sjaal, slaat die om, sluit haar handtas, neemt haar gsm en jas, sleept haar stoel over de grond en gaat bij een groepje dames zitten die wat verder van de tafel zitten. Ze kijkt op haar gsm, ze schuift een beetje achteruit, zet haar handtas op een stoel naast zich en kijkt verder op haar gsm. Ze leunt op zij. Ze blijft op haar gsm kijken. Ze kijkt even op naar iemand die spreekt, ze stelt een vraag aan de spreker.

## O.

Mevrouw O. zit op een stoel, met haar handen in elkaar. Ze schuift de stoel naast haar wat verder. Ze kijkt wat rond. Ze kijkt naar de vrouw die spreekt en tikt met haar voet op de grond. Ze knikt. Ze stelt een vraag. Ze kijkt wat rond. Ze staart voor zich uit. Ze spreekt met haar buur en schudt tegelijkertijd haar schouder. Ze leunt wat dichterbij haar buur te verstaan. Ze krabt aan haar arm, leunt opnieuw vooruit en spreekt tegen haar buur. Ze leunt terug achteruit en kijkt naar iemand aan de andere kant van de cirkel die spreekt. Ze kijkt wat rond. Ze vraagt aan de man die uitleg gaf over volgende week over welke datum dat ging (in het Frans). Ze krabt aan haar oor. Ze praat verder met haar buur. Ze knikt tijdens het gesprek. Een gsm gaat af, ze kijkt in haar handtas, maar sluit deze dan weer. Ze kijkt rond en lacht. Ze zegt iets voor heel de groep. Ze tikt met haar voet op de grond. Ze lacht. Ze kijkt wat rond naar de mensen die aan het spreken zijn. Ze leunt voorover om te volgen bij het gesprek en lacht. Ze zit voorover geleund op haar stoel en kijkt wat rond.



